

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ КҮРҮНЕНИҢ БЮДЖЕТТИГ
ЭРТЕМ АЛБАН ЧЕРИ
«НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ СҮМЕЛЭЭН
протокол дугаары ____, ____ ____ 2023 ч.

КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БОЛГАШ УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ӨСКЕ ХЕВИРЛЕРИ
5-9 класстарга

КЫЗЫЛ – 2023

ДОПЧУЗУ

1. Тайылбыр бижик.....	4
2. Программаның сорулгазы болгаш сорулганы боттандыра ажилдар.....	6
3. Төрөөн (тыва) чогаал эртеминге класстан дашкаан ажил-чорудулганың өөредилге планында туружу	6
4. Класстан дашкаар ажил-чорудулгага өөредилгени шигээткениниң түңнелдери.....	6
4.1. 5-ки класстың өөреникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шигээдири	8
4.2. 6-гы класстың өөреникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шигээдири	8
4.3. 7-ги класстың өөреникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шигээдири	9
4.4. 8-ки класстың өөреникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шигээдири	10
4.5. 9-ку класстың өөреникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шигээдири	11
5. Программаның уjur-уткалыг кезээ.....	17
5.1. 5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»	17
5.2. 6 класс «Чечен чогаал болгаш болгаш үлегер домактар».....	18
5.3. 7 класс «Чечен чогаал болгаш театр».....	19
5.5. 8 класс «Чечен чогаал болгаш уран чурулга».....	20
5.6. 9 класс «Чечен чогаал болгаш ырылар».....	22
6. Календарь-тематиктиг планнаашкын	24
7. Билиг хынаарының айтырыглары	58
8. Программаны боттандыраарыңа өөредилге-методиктиг хандырылга.....	60

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

«Литература болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери» аттыг класстан дашкаар өөредилгеге таарыштыр ажылдап кылдырган программа «Төрээн (тыва) литература» эртемниң программазын делгем шингээдип өөренир, чаартынган ӨФКС-тың ужур-уткалыг кезээнде кириген немелдерни боттандырап сорулгалыг ажылдап кылдырган.

5-9 класстарга сүмелээн чижек программа тус-тус тематиктиг угланышышкыннарлыг, өөредилге болгаш кижизидилге сорулгаларлыг, чечен чогаалды тыва улустуң аас чогаалы, уран чүүлдүн хевирлери-биле сырый холбаалыг сайгарып өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузар, уругларның гуманитарлыг эртемнерге сонургалдарын деткиир, билииниң делгем болурунче кичээнгейни углаан.

Класстан дашкаар өөредилге программазы «Төрээн (тыва) литература» эртемниңге чедип алыр ужурлуг предметтиг, метапредметтиг болгаш бот-тускайлаң түңнелдерден аңгыда тыва чогаал эртемге хамаарышкан билии эртем, культура болгаш төөгү талазы-биле бедик деңнелиг болурун магадылап турар. Класстан дашкаар жыл-чорудулга өөреникчилерниң сонургалын, ада-иениң чагыы, чоннуң ёзу-чаңчылдарын болгаш амыдыралының национал онзагай талаларын уругларга таныштырап.

Бердинген программада кол кичээнгейни өөреникчилерниң делгем эртем-билиглиг болгаш бедик чогаадыкчы салым-чаяанныг өзөрүнче, келир үениң салгалын хамааты, патриотчу туружу быжыг амыдырап-чурттаарыңга белеткээринче углаан.

Тыва чечен чогаалдың төрүттүнүп, хөгжүлделиг сайзыраарыңга өзек, идиг болган улустуң аас чогаалын өөренип билиинге немей уруглар чаа, солун темаларны класстан дашкаар кичээлдерге өөренир, дылдың уран чурумалдыг аргаларының номчукчуну кайгадып, бодандырып, өөртүптөр салдарлыын, чечен чогаалдың уран чүүлдүн хевирлери-биле сырый холбаалыын билип алыр.

Россияның биче буурай чоннарның ёзу-чаңчылдарын тыва чоннуу-биле бир дөмей хүндүлөп, сагып чоруур, чараш мөзү-бүдүштүг, долгандыр хүрээлелге хумагалыг, бедик бижик-биликтиг кижини хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп ажылдаары программаның методиктиг кол угланышышкыны бооп турар. Тыва чогаал эртемниңден дашкаарчогаал дугайында делгем билиг бээри программада чугула бодал кылдыр кирип турар.

Психолог, лингвист А.А. Леонтьев мынча деп бижээн: «ажыл, хүлээлге талазы-биле бедик бижик-биликтиг (авторнуң кириген очулгазы – Л.Х.) (функциональная грамотность) болуру дээрге амыдыралының дургузунда тургустунуп болгу дег янзы-бүрү байдалдарны, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны, сорулгаларны боттандырап,

кижиниң ниитилелге шын алдынып, кижилер-биле чөптүг харылзааларны тургузуп ап, шын аргаларны ажыглап, тудуп чурттаар салым-чаяанныг болуру-дур».

Функционалдыг бедик бижик-биликтиг кижини кандыг-бир ниити чүүлге, үзел-бодалга чыгадып эвес, бот-тускайлаң туруштуг, көрүштүг, үзел-бодалдыг амыдырап чурттаар. Долгандыр болуушкуннар, медээлер кижини эскериичел, чүвени сактып алып арга-шинээ быжыг, турум болурунга белеткээр.

Номчулга талазы-биле бедик бижик-биликтиг (читательская грамотность) болуру номчулгага сундулуг, сонуургалынга дүүштүр чогаалдарны шилип, үнелеп, шын ажыглап чаңчыкканы болур.

Кижиниң амыдыралчы сорулгазын боттандыраарынга, билиин делгемчидеринге, номчулганың чугулазын билип алырынга класстан дашкаар кичээлдерниң салдары дыка улуг. Ниитилел амыдыралындан хоорук эвес, бүгү талазы-биле идепкейлиг, чазык аажы-чаңныг, чечен чогаалды болгаш өске эртемнерниң сырый харылзаалыын сайгарып билир кижини хевирлээри чугула.

Тыва чогаал кичээлинге аас чогаалының ханы амыдыралчы утказын сайгарып чурттаарынга уругларны белеткээр, ол талазы-биле боттуг дузаны өөредилгениң чижектеринге даянып көргүзөр угланышкынныг болганы-биле программа кижизидикчи салдарлыг.

5-9 класстарга класстан дашкаар өөредилгеге таарыштыр тургустунган «Чечен болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» деп ниити аттыг Прораммада дараазында темалыг өөредилге-кижизидилгелиг ажил-чорудулганы эрттирерин сүмелеп турар: 5 класска – «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы», 6 класска – «Чечен чогаал болгаш үлегер домактар», 7 класска – «Чечен чогаал болгаш театр», 8 класска – «Чечен чогаал болгаш уран чурулга», 9 класска – «Чечен чогаал болгаш ырылар».

«Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» деп класстан дашкаар ажил-чорудулганың чижек ажилчын Программанын тургузарынга даянган норматив-хоойлу доктаал-саавырлар:

1. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации».

2. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 286 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования». (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64100.)

3. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 287 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования». (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64101.)

4. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 18.07.2022 № 569 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования». (Зарегистрирован 17.08.2022 № 69676.)

5. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 18.07.2022 № 568 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования». (Зарегистрирован 17.08.2022 № 69675.)

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. №413 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта среднего общего образования».

7. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 № 732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утверждённый приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413». (Зарегистрирован 12.09.2022 № 70034.)

8. Письмо Министерства просвещения Российской Федерации «О направлении методических рекомендаций по проведению цикла внеурочных занятий «Разговоры о важном» от 15.08.2022 № 03-1190.

9. Примерная рабочая программа по воспитанию для общеобразовательных организаций, одобренная решением федерального учебно-методического объединения по общему образованию. (Протокол от 23 июня 2022 г. № 3/22.).

Программаның чугулазы

Россияның өөрөдиге адырында өскерилгелер келир салгалдың кижилерин бүгү талалыг сайзыраңгай белеткээр, школадан алган билии делгем, бедик культуралыг, делегейже көрүжү, үзел-бодалы турум кижини хевирлээринче кичээнгей углап турар. Бодунуң кылдыныгыларынга негелделиг, харыысалгалыг кижини чогаал кижизидип турар.

Чечен чогаал амыдыралды үнелээринге, өскелерниң сагыш-сеткилиниң эскерип чурттаарынга, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, чараш мөзү-бүдүштүг кижини хевирлээр, бодунуң келир амыдыралынче бодамчалыг көрүп чурттаарын өөредип кижизидер. Чогаалды уран чүүлдүң хевирлери болгаш өске эртемнер-биле холбаштырып өөредери уругларның эстетиктиг көрүжүн делгемчидер. Тыва чоннуң культуразын, төөгүзүн делгем шингээдир байдал кичээлдерге тургустунмайн турары-биле бердинген программаны ажылдап кылганының чугулазы көстүп турар. Интернетте багай медээлер,

телефоннарда оюннар уругларның ниити сайзыраарына багай салдар чедирип турар, номчулгандан уругларны чардыктырып, угаан-медерелиниң ажилдаарын кошкадып турар.

Угаап боданырынга, ниити чүүлден кол бодалды илередип өөрениринге, чүвени сактып алырынга улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери, ол ышкаш сайгарып номчуурунга солун чогаалдар, деңнеп шинчилээринге уран чүүлдүң хевирлери-биле таныжары дыка чугула.

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң Программасында кирбейн турар аас чогаалының чижектерин, солун чогаалдарны уругларга таныштырары оларның чогаалды амыдырал-биле холбаар, ханы сайгарар, угаап боданыр, деңнээр арга-шинээн сайзырадыр.

Сөзүглелди анаа-ла сыыладыр номчуп билири номчукчунуң бедик деңнелиниң тодарадыкчызы болбас. Амыдыралдың уjur-утказын шын билип чурттаарына тоолчургу, бурун чугаалар, үлегер домактар, чаа чогаалдар кижизидикчи, өөредиглиг уjur-уткалыг.

2. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫ БОЛГАШ СОРУЛГАНЫ БОТТАНДЫРАП АЖЫЛДАР

Программаның сорулгазы: тыва чогаал эртемни улустуң аас чогаалы, уран чүүлдүң «чурулга», «ырылар», «театр» хевирлери-биле чергелештир өөредип, уругларның делгем билиглиг болурунга тааарымчалыг байдалды тургузары.

Кол сорулга дараазында сорулгаларны боттанырынче угланган:

чечен чогаал ниитилелден хоорук делегей эвес, чогаалчының эрткен, амгы болгаш келир үениң болуушкуннарын, ол ышкаш аас чогаалын, уран чүүлдүң хевирлери-биле сырый холбаалыг чечен чуруп көргүскен ажылы дээрзин таныштырар;

уран чүүлдүң хевирлери кижиниң эстетиктиг культуразын сайзырадып, кижизидип турар дээрзин бадыткалдыг шынзыдып өөренирин уругларга шиңгээттирер;

эртемнерниң аразында сырый холбааны билири чугула, долгандыр хүрээлелди долу хүлээп, хөйүнү билер, делгем угаанныг болурунга салдарлыг дээрзин уругларга билиндирер;

чарашты эскерип, эстетиктиг көрүжүн сайзырадыр;

чогаал болгаш амыдыралды бодунуу-биле сайгарып, деңнеп өөренирин, кээргээчел, дузааргак сеткилдиг болурунга кижизидер;

номчулгага сундулуг, бот-тускайлаң номчуттунарын, шинчилел ажилдар кылыр арга-мергежилин сайзырадыр.

3. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россияның Чырыдыышкын яамызының 2022 чылдың 0705-те үндүргени N ТВ-1290/03 "О направлении методических рекомендаций" (вместе с "Информационно-

методическим письмом об организации внеурочной деятельности в рамках реализации обновленных федеральных государственных образовательных стандартов начального общего и основного общего образования") доктаал-саавыры (www.consultant.ru) болгаш өөредилге организацияларының ажыл-чорудулгазында угланыышкыннарынга дүүштүр тыва чогаал эртеминге класстан дашкаар немелде өөредилге эрттирип болур темаларны НШХИ-туң тыва филология лабораториязының сүмелээн темаларын кириштирип турар.

Класстан дашкаар өөредилге ажыл-чорудулгазынга бердиген шактарның хуваалдазы тус-тус өөредилге черлериниң бадылааны угланыышкыннарындан хамааржыр.

4. КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАГА ӨӨРЕДИЛГЕНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Уругларның сагыш-сеткил делегейин, чараш аажы-чаңын хевирлээринге, чогаал эртеминге билиин делгемчидеринге тыва чогаал эртемин уран чүүлдүн хевирлери, өске эртемнер-биле холбап өөрөнгениниң соонда, предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң түңнелдер илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер: төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы салым-чаяанныг; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагыш чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, өскелер-биле эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттинер, тыва чогаалга билииниң деңнели илереттинер.

Предметтиг түңнелдер: тыва чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш оон-даа өске) шиңгээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчу хевирлеттинер; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээ сайзыраар.

Метапредметтиг түңнелдер: билиг шиңгээдир ажыл-чорудулгазын бот-хуузунда углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш тыва чогаал эртеминден дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын чергелештир шиңгээдип өөренир арга, мергежилдии бот-тускайлаң, бот-хайгааранып, бот-түңнел кылып билири илерээр.

4.1. 5-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шиңгээдир

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;

дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооң салдарын тодарадып билир;

улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, ооң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;

улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр хар-назынынга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;

бурун болгаш тоолчургу чугааларның, тоолдарның өөредиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;

болуушкуннарга даянып, маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;

чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдерти чугаалап билир;

маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаа-рылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;

чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;

чогаалды рольдап аянынг номчуур;

өөренген чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынга база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянны, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;

сөзүглелге план тургузуп билир;

сөзүглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдерти чугаалаар;

чогаал теориязын өөрөнгөн деңнелинге дүүштүр билир;

салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;

чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;

төлевилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).

4.2. 6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шиңгээдир

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;

аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;
тоолчургу чугааларның идеялиг утказын ажыдып шыдаар;
тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарында чөптүг, шынчы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш оон-даа өске шынарларны илередип билир;
үлегер домактарның өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказын билир;
«алды арга, беш меге»деп үлегер домактың ханы философчу утказы-биле таныжар, «мерген угаан» болгаш «хоозун шынар» деп билиишкиннерни амыдырачы чижектер-биле холбап, тайылбырлап өөренир;
дылдың чурумалдыг аргаларының үлегер домактарда ажыглалын илередип билир, кижиниң аажы-чаңының хевирлеттинеринге дээштиг салдарын тодарадып билир;
автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир;
өөренген билиглеринге хамаарыштыр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;
словарларны болгаш немелде медээлери-биле ажылдап, херек кырында амыдыралда ажыглап билир;
үлегер домактарның тургузуунда метафора, деңнелге, гипербола, аллегория аргаларының долгандыр турар боттуг чүүлдерни, болуушкуннарны медреселдии-биле угаап-боданып өөрениринге база амыдыралды, октаргайны долу чараш сагыш-сеткил-биле хүлээп чурттаарынга өөредир, кижизидер салдарын билир;
немелде литература-биле база улуг улустуң ажылдап билир болур ужурлуг.

4.3. 7-ги классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шиңгээдир

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;

«театр»деп билиишкин-биле таныжылга, чечен чогаал театр уран-чүүлүнүн кол үндезини дээрзин билип алыр;

чогаалдарда «ниити» болгаш «национал онзагай чүүл» деп билиишкиннерни ажыдып билир;

театр уран-чүүлүндө урун чүүлдүң бүгү хевирлери каттыжып чоруур дээрзин билир;

шии чогаалынга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билир, сайгарылга үезинде чөптүг ажыглаар;

өөренип турар чогаалдарында (шииде) мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин база хамааты туруш хевирлээр салдарын тодарадып билир;

чогаалдарның кижизидикчи салдарын илередир;

шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга чечен ужур-дуказын демдегледип билир;

чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;

чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;

өөренген чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын деңнеп сайгарып билир;

сайгарылга үезинде тура, бодунуң туружун, көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг чугааның аас болгаш бижимел хевирлеринге илередип билир;

аас-биле монолог харыыны тургузуп билир;

чогаал сайгарылгазынга критиктерниң ажилдарын ажыглап билир;

шии чогаалының сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңней сайгарар;

номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;

чечен чогаал болгаш театр – өөредилгениң, кижизидилгениң бир аай кезээ дээрзин билир;

чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажилдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажилды билир.

чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустуң ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;

улустуң ырларын күүседип билир.

4.4. 8-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шингээдир

Предметтиг түңнелдер
Өөреникчилер шингээдип алыр:

чурумалдыг уран чүүл дугайында билиг-биле таныжар, Тываның билдингир чурукчулары, оларның ажилдарының дугайында билигни шингээдир;

Тываның культуразының болгаш интеллигенцияның төөгүзүнүң дугайын таныжар;

Чурукчулар эвилелиниң тургустунганы болгаш ажылының эге чылдары, сайзырап келгени-биле таныжар;

уран чурулга, чонар-даш болгаш өске-даа чогаадыкчы угланыышкынныг ажилдар дугайын билип алыр;

чогаадыкчы салым-чаяанныг херээженнер, херээжен даш-чонукчуларын ажылының онзагайы-биле делгем таныжар;

чурукчу болгаш чогаалчы кижиниң делегейин деңнеп билир;

хаяда чурумалдыг бижиктер, оларның чечен чогаалдың болгаш уран чурулганың сайзыраарыңга дээштиг салдарының дугайында таныжып, тайылбырлаар;

төөгүнүн үнелиг чүүлдеринге хумагалыг, хүндүткелдиг болурун кижизиттинер;

кижилерниң хамааты хүлээлгезин, патриотчу туружун, чараш амыдыраарын шиңгээдиринге плакат-графика уран чурулганың болгаш кыйгы-шүлүктөрниң ужур-дузанын тайылбырлап, таныштырып билир;

чурулга терминнерин билир;

Тываның төөгүзүнүн уран чүүлдүн хевирлеринде кирип турарын өөренир, үнелел бижип чаңчыгар;

шинчилел жылдарын күүседип билир;

кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш чурукчуларының дугайын билип алыр;

номнарның чурук каасталгазыңга чурукчуларның киржилгезин билир;

Тыва культураның хөгжүлдезинге үлүүн кирип чоруур билдингир культура ажылдакчыларының чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжар;

шии чогаалы болгаш урун чурулга деп билиишкиннерни деңнеп сайгарар;

өөренген шии чогаалдарын сайгарып, шиижидип ойнаарыңга сонuurгалдыг;

Тыва чогаалчыларның портреттери болгаш чогаалдарга иллюстрациялар-биле таныжар;

чогаалдың кол тема, идеязының уран чурулгада илереп кээрин, чурттуң төөгүзүн, чоннуң амыдыралы-биле холбап сайгарып билир.

4.5. 9-ку классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шиңгээдир

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

чогаал теориязыңга хамаарышкан өөрэнген терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырыңга чөптүг ажыглап билир;

сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарыңга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол

бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

эртем-төөгүлүг, өөрөдилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдеринин онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел берип шыдаар;

ыры болгаш хөгжүм деп билиишкиннерни чечен чогаал-биле холбап өөренир;

уран чүүлдүн хевирлеринде ниити болгаш ылгалдыг чүүлдерин билип алыр;

бодунуң чогаадыкчы сонuurгалын сайзырадырынга сонuurгалдыг, боду чечен чогаалдарны, ырыны, чурукту чогаадырын шенеп турар, үнелел-сөзүглел тургузуп билир;

география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;

тыва композиторлар дугайын өөренир;

ырыларда, чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитинин көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир;

ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларның ырыларда киргенин, амгы үениң ырыларының сөстөрүн сайгарар;

«ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар;

чогаал болгаш ыры. Шүлүктүн тема, идея, сюжеттер болгаш омур-хевирлерниң аялгага илереп кээрин билип алыр;

чогаадыкчы бодалдың төрүттүнери, композиторларның болгаш чогаалчыларның сактыышкыннары-биле таныжар;

Тываның билдингир профессионал композиторлары. Чаа авторлар болгаш ырылар сайгарылгазын күүседир;

тыва чоннуң амыдыралында ыры-шоор. Тыва кожамык. Оларның тывылган төөгүзү, тема болгаш күүселдезинин аайы-биле онзагайларын тодарадып билир;

маадырлыг тоолдар, оларны ыдарының аянын сонuurгап өөренир;

көшкүн аймактарның база тываларның эрте-бурунгу төөгүзүндө ырылары. «Күлтегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шиилерде ырыларның онзагайын тодарадып билир;

ниити ыр болгаш оон-даа өске музыкага хамаарышкан теориялиг билиишкиннерни өөренир;

М.Н. Ооржакың «Шүлүк болгаш аялга» деп ному-биле таныжылга. Авторнуң сорулгазы. Тываның улустуң чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-ижи болгаш ыры апарган шүлүктери-биле таныжылга, ырлап өөренири;

аялга бижиир чогаалчылар. В.Ш. Көк-оол, А.Ч. Тамба-Сүрүң, К.Ч. Тоюн, Т.Т. Кызыл-оол болгаш өскелер-даа;

бичиилдерге ырылар. Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-Күскениң ырларын билир;
чогаалдың болгаш аялганың уран-чечен онзагайы сайгарып билир, шинчилел ажылын күүседир;

амгы тыва шүлүк чогаалы болгаш ырының сайзыралының онзагайын сайгарып билир.

4.7. ӨФКС: бот-тускайлаң түңнелдер

Бот-тускайлаң түңнелдер:

Ортумак ниити өөредилге деңнелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртемниң программанын шингээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыңа белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарыңа болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыыңа хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыыңа, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыңа сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазыңа салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразыңа бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары;

чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииникиниң, бот-деткижииникиниң чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржиң, бот-башкарнып ажылдаарыңа белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглели аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медресеп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүңге, культуразыңа сонургалдыг, орус болгаш делегей литературазың тыва чогаалдар-биле деңнеп өөренирин медресеп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүндө, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедииникиннин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарынга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңынга болгаш ажыл-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкиннеринин уржук-салдарларын медресеп билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңынга, ажыл-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылганын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлеринин, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынның салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчишкин аргазы деп медресеп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылганын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үнезин билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыг-даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресеп билири, кадык амыдыраарының үнезиниң уг-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медреселинге багай уржуктарын, оон аңгыда янзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке

хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үезинде тургустунуп келир болушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харыысалгалыы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонуургалы, ажылдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медреселдии-биле билип турары;

шингээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонуургалдыы, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнеп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медресеп билири;

технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шингээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкинни билири:

өөрөнгөн болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдустуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрээн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктерге, каттыжылгаларга, өг-бүлеге шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседире, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга-дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда окур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры;

кол билиг, терминер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири;

амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

5. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5.1. 5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»

Кирилде кичээл

Элективтиг курс дугайында билиг. Тыва чогаалдың төөгү, уран чүүлдүң хевирлери-биле сырый харылзаалы.

Аас чогаалы. Ооң ниитилелге ужур-дузазы, кижизидилгелиг болгаш эстетиктиг утка-шынары

Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) билигни, амыдыралды ханы сайгарып билиринге салдары

Улустуң аас чогаалының жанрлары. Чогаалдарның тургузуу, төөгүлүг овор-хевирлер.

Тоолчулар болгаш ыраажылар дугайында билиг

Аас чогаалында тыва улустуң төөгүзүнүң илереп кээри

Бурун чугаа – миф дугайында билиг.

Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) хевирлери

Бурун чугаалар дугайында билиг.

Чаңчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, төөгүлүг үндезиннер.

Тыва тоолчулар. Аас-биле дамчып келген тыва тоолчургу чугаалар.

Октаргай, Оран-делегей дугайында бурун чугаалар.

«Үш мыйгак болгаш Өскүс-оол», «Алдыы оранга четкен уруг», «Дээр диңмирээшкини улу алгызындан болур», «Ара-Хөө айда канчап көстүп турарыл».

Халаптар дугайында бурун чугаалар. «Суг халап», «Үш халап».

Кижини болгаш дириг амытаннар дугайында бурун чугаалар. «Кижини чүге оыт чивес болганыл», «Дириг амытаннар үрези канчап тывылганыл», «Эзир оолдары», «Мезил».

Черлер аттарының дугайында бурун чугаалар. «Улуг Хайыракан, Биче Хайыракан даглары болгаш Тес-Хем» «Шоорлуг ой»

Бойдус дугайында бурун чугаалар. «Таңды ээзиниң чагыы», «Аңчы кижиниң чер ээзинге ужурашканы», «Челээш кырлаан сыын».

Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери-биле аразында харылзаалы. «Игилчи кижини дугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл».

Шажын чүдүлге болгаш бурун чугаалар. «Үүлөзи бүтпээн беш алышкы», «Соңгу назын», «Хамның күжү чүүл-бүрү».

Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) сөзүглели.

Сөзүглелдерниң төрүттүнер чылдагааннары (чылдактар) болгаш сюжеди.

Фольклор болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайы.

Тыва өгбелерниң хам чүдүлгезинде илби-шиди, хуулгаазын дугайында тоолчургу чугаалар. Хам алгыштары.

М.Б. Кенин-Лопсан – тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразының алдын үүжезиниң кадагалакчызы. «Дээр хамның челээш мунган оолдарны алганганы», «Дээрлер уктуг Моңгуш Таргын-Кара деп кадай хамның Таңды ээлерин алганган алгыжы».

Фольклор дылының онзагайы. «Тожу тываларының тоолчургу болгаш төөгү чугаалары» деп ном-биле таныжылга.

Фольклор болгаш тыва литература.

Тыва шүлүк чогаалының фольклор үндезинни.

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуң аас чогаалы.

Чоннуң амыдыралы – уран- чүүлдүң хевирлеринде. Уран чүүлдүң хевирлериниң эстетиктиг салдары.

Бодал күжү – чоннуң чаңчылчаан аас чогаалында, ажил-ижинде. Кижиниң бодалында эки сеткил.

Тыва улустуң ырлары, оларның онзагайы.

Хөөмейжиниң хөрээ – чадаган, хөөмейжиниң боостаазы – эдиски. Хөөмей болгаш сыгытта төрөөн чер болгаш бойдус темазы.

Фольклор болгаш уран чурулга.

Улустуң аас чогаалында тайбың болгаш найырал темазы

Тыва тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларында маадырлар. Оларның күчү-күжүнүң дазылы.

Ховар үнүштер болгаш бойдустуң бүдүрүлбаазын чүүлдериниң дугайында чугаалар.

Аас чогаалы болгаш угаан сайзырадылгазы

Шинчилел ажилдар (төлевилел) күүседире.

Чогаадыкчы ажил-чорудулга: йөрээлдер, көргүзүглер, ааскыр-сөскүрлер мөөрейи.

Класстан дашкаар ажил-чорудулганың ужур-дузазының дугайында ажык чугаа.

5. 2. 6 класс «Чечен чогаал болгаш болгаш үлегер домактар»

Кирилде кичээл. Үлегер домактар – улустуң аас чогаалының биче жанры.

Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээниниң айтырыглары. Будуп Б.К – тыва үлегер домактарны чыып тургускан авторларның бирээзи.

«Үлегер сөсте нүгүл чок». Тыва дыл – чоннуң культуразының шыгжамыры. Үлегер сөстөрниң делгем, ханы уткалы, дылының уран-чечени.

Үлегер домактарның тургузуу, хемчээли.

Тыва чоннуң төөгүзү болгаш амыдыралы үлегер домактарда. Чогаалдар сайгарылгазы

Тыва болгаш өске чоннарның үзел-бодалының чүүлдешкээн илереткен үлегер домактар

Көшкүн тыва чоннуң амыдыралы болгаш шүлүктөр.

Улусчу ужурлар болгаш үлегер домактар. Үлегер домактарны тывылган үези.

Чоннуң узак болгаш ханы, делгем угааны –үлегер домактарда. Оларның кижизилгелиг ужур-утказы.

Тыва проза чогаалында үлегер домактарның ажыглалының онзагайы.

Тыва шүлүк чогаалында үлегер домактарның ажыглалының онзагайы.

Шинчилел ажылы: «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы».

Тыва улустуң үлегер домактарында кирип турар чоннуң философчу бодалдары.

«Алды аргалыг, беш мегелиг». «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домактың ханы философчу утказы

Алды арга: Өргүл кылыры. Тергиин мөзү-шынарлыг болуру. Шыдамык болуру. Кызымак (чүткүлдүг) болуру. Даян кылыры (быжыг угаан). Мерген угаанныг болуру.

Беш меге: хевир хоозун. Миннишкин хоозун. Ылгаашкын хоозун. Сагыш-сеткил хөөнү хоозун. Угаан-сарыыл (медерел) хоозун.

Үлегер домактарның угаан сайзырадыр салдары. Кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң байлааның үлегер домактарда болгаш чечен сөстөргө илереп кээриниң онзагайы (ойзу).

Ак биле караны илереткен үлегер домактар болгаш чечен, угаадыглыг сөстөр.

Үлегер домактарның кижиниң ниити сайзыралынга салдары.

«Аныяандан адың камна» деп ажык чугаага киржири.

5. 3. 7 класс «Чечен чогаал болгаш театр»

Чогаал болгаш театр делегейи.

Театр дугайында билиг. «Амыдырал – театр, а ында кижилер актёрлар»

Тыва театр болгаш баштайгы артистер.

Театр уран чүүлүндө уран чүүлдүң бүгү хевирлериниң каттышканы

Тыва театр сценазында – «Долуманың хуулгаазыны».

Тыва театр. Тыва уран чүүл төөгүзүндө онзагай шиилер.

«В.Ш. Көк-оол» аттыг хөгжүм-шии театрының амгы салгалы. Шиилерниң онзагайлары болгаш чедишкиннер.

Төрөөн чогаал кичээлинге өөрөнгөн шиилери: Э.Л. Донгак «Буянның амытаннар», Көк-оол В. Ш. «Чаргы», Танова Е. Т. «Илбилиг согун». Шиилерниң кол бодалын, ында көдүрттүнгөн чидиг айтырыглар, кижизидикчи салдары.

Шии чогаалының кол жанрлары: драма, трагедия, комедия. Тыва литературада драманың, трагедияның болгаш комедияның чижектери.

Ниитилелге театр уран чүүлүнүн чырыдыдышкын салдары.

Аянынг номчулга. Басняларны шиижидип ойнаары (шилилгелиг)

Кудажы К-Э.К. «Он бир».

Шии чогаалын сайгарарының аргалары.

Тема. Көдүрттүнгөн чидиг айтырыг. Идея. «» «»

Овур-хевирлер. Авторнуң чогаадыкчы көрүжү.

Персонажтар дугайында билиг. Персонажтарга характеристика бээри. Авторнуң чогаатканы болгаш херек кырында амыдаралды бар маадырның төөгүзү

Монолог. Маадырның иштики делегейи.

Чогаалчының бодалы болгаш режиссёрнуң көрүжү.

Шии чогаалында төөгү, ыры-хөгжүм, делегей культуразы, этика болгаш өске-даа эртемнерниң харылзаалыының илереп кээри

Тыва театр сценазында очулдурган чогаалдар.

Тывада «Куклалар театрының» ажил-ижи-биле таныжылга

Шии чогаалының композициязының дугайында катаптаашкын

Арын-баш болгаш хол шимчээшकिनнери. Имнеп көргүзери. Этюд.

Тыва чогаалда төөгү темада бижиттинген чогаалдар болгаш оларның театр сценазында салдынганы

Бөгүнгү чидиг айтырыглар көдүргөн чогаалдар.

Реклама.

Овур-хевирлерге катаптаашкын. «Театр – амыдырал».

5. 4. 8 класс «Чечен чогаал болгаш уран чурулга»

Кирилде кичээл . Чурумалдыг уран чүүл дугайында билиг. Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. Чурумалдыг уран чүүлдүн хевирлери.

Тываның культуразының хөгжүлдезиниң дугайында билиг.

Чурукчулар Эвилелиниң төрүттүнгени (1965 чыл)

В.Ф. Демин, В.Л. Тас-оол, С.И. Феоктисов, Н.К. Рушев болгаш өскелер-даа.

«Уран чүүл кижини эки аажы-чаңга өөрөдир». Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран чүүлү болгаш чурукчу мергежилиниң дугайында.

Ном графиказы. Маадырлыг тоолдар болгаш тыва номнарның чурук каасталгаларының ажылдары. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Алдай-Буучу», «Ары-Хаан».

Б.С. Дүпчүрнүң чогаадыкчы салым-чаяанының хөй талалыы: скульптор, чурукчу, даш чонукчузу, хөгжүм херекселдер чазакчызы, бот тывынгыр композитор, чогаалчы.

Чонар-даш уран чүүлү – тыва чоннуң культуразының онзагай демдээ.

Тываның билдингир даш чонукчулары.

Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суур – даш чонукчуларының чурту.

Тываның херээжен даш-чонукчулары. Л.Х. Иргит «Тываның орден-хавыяалыг херээженнери». Ийиги эге: Ус-шевер даш чонукчулары. Салым-чаяан салгал дамчыыр.

Фотограф – төөгүнүң херечизи. Тываның билдингир фотографтары.

«Улуг өскерлиишкиннерниң херечизи» В.П. Ермолаевтин Кызыл хоорай дугайында чуруктары.

Ажык чугаа: «Чурукчунуң болгаш хуулгаазын бийири». «Чогаалчының хуулгаазын делегейи».

Чурукчуларның болгаш чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга.

Хаяда чурумалдыг бижиктер. Оларның чечен чогаалдың болгаш уран чурулганың сайзыраарынга салдары.

Уран чурулга хевирлериниң ниитилелдиң үзел-бодалын деткириниң айтырыглары.

Алдан-маадырларның төөгүзү уран чүүлдүн хевирлеринде.

Кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш чурукчулары.

Надя Рушева – чырыш кынган сылдыс.

Тыва номнарының чурук каасталгазының дугайында билиг. Ш.М. Суваң, Н.Ш. Куулар, М.А. Күжүгет болгаш өскелерниң-даа номнарының чурук каасталгазы.

Тыва культураның хөгжүлдезинге үлүүн кирип чоруур билдингир культура ажылдакчылары. Чурукчулар Н.К. Шалык болгаш Ш.У. Чурук.

Шиилерниң кино-чуруунуң көрүлдези (шилилге-биле).

Тыва улустуң эт-херексел кылырының уран чүүлү: чазаныры, хээлээри, даараныры, каастаары, шуткууру.

Тыва литературада хээлердугайында чогаалдар.

Улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи чогаалдарда болгаш уран чурулгада.

Портрет чуруурунун онзагайы. Р.М. Балган – амгы үениң салым-чаяанныг тыва чурукчузу.

Тыва чогаалчыларның портреттери, оларның ажыл-ижинге тураскааткан пособие, номнар.

Ном «Тыва Республиканың чогаалчылары»

Компьютерлиг графика. Номнарның чурук каасталгазы-биле таныжылга. «Үш чүүл эртемниг оол», «Алдын-Кушкаш», «Инек-Сокпа».

Уран чурулга.

Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи – тыва чоннуң төөгүзүнүң, культурлуг амыдыралының шыгжамыры.

Билиг хынаарының кичээлдери (3 ш.)

Конференция «Тыва литература болгаш уран чүүлдүң хевирлери»

Хыналда ажыл. Тест / чогаадыкчы ажыл.

Түңнел кичээлдер

Ном-биле таныжылга. Р.Б. Ховалыг «Тыва үндезин хеп».

Номнуң онзагайы болгаш өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказы.

Ажык чугаа: Чурумалдыг уран чүүлдүң хевирлери болгаш тыва чогаалдың аразында сырый харылзаалы.

5.5. 9 класс «Чечен чогаал болгаш ырылар»

Кирилде. «Аялга – чоннуң сеткил-сагыжы болгай» (А.Чыргал-оол).

Чогаал болгаш аялга. Элективтиг курстуң ужур-утказы болгаш сорулгалары (4 шак)

Уран чүүлдүң хевирлеринде тема, идея, сюжеттер болгаш овур-хевирлер дугайында.

«Чечен чогаалда аялга» болгаш «аялгада чечен чогаал» деп билиишкин. Чогаадыкчы бодалдың төрүттүнери.

Тываның билдингир композиторлары. Чаа авторлар болгаш ырылар.

Төөгү болгаш ырылар.

Тыва чоннуң амыдыралында ыры-шоор.

Тыва кожамык. Оларның тывылган төөгүзү, тема болгаш күүселдезиниң аайы-биле онзагайлары.

Маадырлыг тоолдар, оларны ыдарының аяны.

Көшкүн аймактарның база тываларның эрте-бурунгу төөгүзүндө ырылары.

«Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шиилерде ырыларның онзагайы.

Ниити ыр болган ария дугайында билиг.

Тыва литератураның төрүттүнүп эгелээн чылдары.

В.Ш. Көк-оол «Хайыраан бот». Чаа амыдырал, чырыткылыг үелерже чүткүл илереткен ырылар.

Тываның профессионал композиторлары. Профессионал болгаш бот-тывынгыр тыва композиторлар. Б. Чамбыт, А. Хоюгбан, Д. Керттик-оол, С. Базыр-оол, С. Бадыраа «Саян» ансамблинин репертуарындан ырылар.

А. Чыргал-оол – бирги тыва профессионал композитор. Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

В. Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Тываның херээжен композиторлары А. Йомужап

Шүлүк болгаш аялга . М.Н. Ооржак «Шүлүк болгаш аялга». Автор болгаш номнун сорулгазының дугайында

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.Б. Пюрбю.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.К. Тока.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С. А. Сарыг-оол.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. К-Э.К. Кудажы.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. М.Б. Кенин-Лопсан.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.С. Сүрүң-оол.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ю.Ш. Кюнзегеш.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Е.Т. Танова.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. А.А. Даржай.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ч.Ч. Куулар.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Э.Б. Мижит.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Н.Ш. Куулар.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ш.М. Суваң, С.С. Комбу.

Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. М.А. Күжүгет, З.А. Намзырай.

Аялга бижиир чогаалчылар. В.Ш. Көк-оол, А.Ч. Тамба-Сүрүң, К.Ч. Тоюн, Т.Т. Кызыл-оол.

Бичиилерге болгаш улугларга тааланчыг аялгалар. Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-Күске

Шинчилел ажыл. Чогаалдың болгаш аялганың уран-чечен онзагайы.

Ырылар болгаш амгы үе.

Мөөрей: «Кожамыкка кончуг-ла мен». Чер-черлер дугайында ырылар.

Түңнел ажык чугаа: Амгы тыва шүлүк чогаалында болгаш ыры-шоор уран чүүлүнде сайзыралының онзагайы.

6. КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»

Программаның кезээ	Кичээл №	Тема	Кичээлдин хевири	Өөреникчиниң ажыл-чорудулгазы	Башкының ажыл чорудулгазы
Кирилде кичээл (1 час)	1	Элективтиг курс дугайында билиг. Тыва чогаалдың төөгү, уран чүүлдүң хевирлери-биле сырый харылзаалы.	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция-кичээл)	Немелде кичээлдин, өөренир темаларның уjur-дузазының дугайында билип алыр. Башкының сүмелээни номнарны, медээлерни тып өөренир.	Немелде кичээлдин, өөренир темаларның уjur-дузазының дугайында уругларга таныштырар. Аас чогаалын шинчилээн эртемденнер, оларның ажылдары-биле таныштырар. Улустуң аас чогаалының өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг салдарын өөредир
Аас чогаалы. Оң ниитилелге уjur-дузазы, кижизидилгелиг болгаш эстетиктиг утка-шынары (4 шак)	2	Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) билигни, амыдыралды ханы сайгарып билиринге салдары	Лекция	Аас чогаалын өөрениринин чугулазын билип алыр. Аас чогаалынга хамаарышкан терминнерни ушта бижип, өөренир.	Д.Ч. Сүндүптүң «Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы» деп номга үндезилеп, аас чогаалының кижиниң угаан-медерелинин сайзыраарынга, аажы-чаңының хевирлеттинеринин дугайында таныштырып чугаалаар.
	3	Улустуң аас чогаалының жанрлары (аймактары). Чогаалдарның тургузуу, төөгүлүг омур-хевирлер.	Кичээл-таныштырылга	Улустуң аас чогаалының жанрларының дугайын делгем билип алыр. Чаа билиглерни бижип ап, демдеглелдер, сайгарылга кылыр	Улустуң аас чогаалы сагыш-сеткил культуразы дээрзин уругларга таныштырып тайылбырлаар. Чогаалдарның тургузуунун онзагайын, төөгү-биле холбаалыын чижектер-биле холбап өөредир (Г.Н. Курбатский, З.Б.Самдан)
	4	Тоолчулар болгаш ыраажылар дугайында билиг	Кичээл-таныштырылга	Тываның ат-сураглыг тоолчулары болгаш ыраажыларының дугайында билип алыр. Улустуң ырылары чоннун угаан бодалының илередишкени, чаагай сеткилдии	Тываның ат-сураглыг тоолчулары болгаш ыраажыларының дугайында медээни уругларга таныштырар. Тоолдарның болгаш ырыларның

				дээрзин өөренир. ыдарының аяны болгаш улустун ырызының күүселдезин дыннаар	өөредиглиг онзагайын тайылбырлаар. Ыры ырлаарыңа, тоол ыдарыңа сонuurгалын деткиир
	5	Аас чогаалында тыва улустун төөгүзүнүн илереп кээри	Кичээл-сайгарылга	Чоннун төөгүзү аас чогаалының хевирлеринден: үлегер домактардан, ырылардан канчаар тодарап кээрин билип, сайгарар	Аас чогаалында тыва улустун төөгүзүн билип өөрениринге чаңчыктырар. Сайгарылгалыг чугаага уругларны кириштирер.
«Мифы и легенды Тувы» деп 2017 чылды4 календары-биле уругларны таныштырар. Номну4 8ндезиннери дугайында билигни ши4гээттирер	6	Бурун чугаалар дугайында билиг. Чаңчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, төөгүлүг үндезиннер.	Кичээл-таныштырылга Лекция	Бурун чугаалар дугайында медээни таблицага кири бижиир. Бурун чугааларның укталгалыг болгаш сагылгалыг деп ийи бөлүүн шиңгээдир. Укталгалыг: октаргай болгаш оран-делегей, халаптар, кижинин, делегейинин болгаш дириг амытаннарның, черлер аттарының тывылганының дугайында бурун чугаалар. Сагылгалыг: оран ээлери болгаш бүдүрүлбаазын чүүлдер, тайганды, арт, суг бажының ээлеринин дугайында, элдеп-бүдүштүг дириг амытаннар, ховар үнүштер, бойдуста бүдүрүлбаазын чүүлдер, онзагай кижилер дугайында, шажын-чүдүлгеге хамаарышкан тоолчургу чугаалар деп бөлүктээшкенин бижиир.	Бурун чугаалар дугайында билигни уругларга таныштырар. Бурун чугааларның (чүдүлгө чок), сагылгалыг (чүдүлгелиг) хевирлерин өөредир. Бурун чугааларның утказында болушкуннарга даянып, бөлүктээшкенин өөредир. Бурун чугааларга хамаарыштыр чаңчылдарның тыптып турарын, тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чурулгасында бурун чугааларга хамаарышкан чуруктар-биле таныштырар Бурун чугаалар дугайында З.Б. Самданнның «Миф в фольклорной традиции тувинцев»
Бурун чугаа – миф дугайында билиг. Улустун чогаадылгазының (фольклорнун) хевирлери 15 шак)	7	Сөзүглелдернин төрүттүнер чылдагааннары (чылдактары) болгаш . Бурун чугааларда билиишкениннер: Үстүү, Ортаа, Алдыы ораннар. Шамбала болгаш Эрлик ораннары. Чер аксы. От, суг, хат.	Кичээл-номчулга	Бурун чугааларны номчуур. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр. Башкының таныштырып бергени-биле чугааларның ужур-утказының тывылганын сайгарып чугаалажыр	Бурун чугаалар бойдустан болушкуннарыңа азы төөгүлүг чылдагааннарга үндезилетинип тыптып кээрин база элдеп чиктиг оран ээлери, чүдүлгө дугайында бодалдардан тыптып кээрин уругларга таныштырар. Бурун чугаалар болгаш чаңчыл, ёзулаларның холбаазын бурун

					чугааларны номчуп, тургузуунун болгаш дылының онзагайын сайгарып тура, илередип өөрениринге чаңчыктырар
8	Бурун чугааларның киржикчилери, омурлар. Улу, буга, шулбус, чылбыга, Амырга-Моос, Өскүс-оол, диирен. Бурун чугааларда билишкиннер: «Алдын-Өрген», «Черниң-дээрниң шапшылгазы».	Кичээл-номчулга	Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның бурун чугааларында киржикчилер, оларның омурлары-биле таныжар	Тыва, орус болгаш алтай, хакас чоннарның кыска бурун чугаалары-биле уругларны таныштырар. Оларның аразында чоок болгаш ылгалдыг талаларын сайгартып өөредир.	
9	Октаргай, Оран-делегей дугайында бурун чугаалар. «Үш мыйгак болгаш Өскүс-оол», «Алды оранга четкен уруг», «Дээр диңмирээшкени улу алгызындан болур». «Ара-Хөө айда канчап көстүп турарыл». Хакас улустуң бурун чугаазы «Ай болгаш Чилбиген»	Кичээл-номчулга	Тыва чоннун өртемчей көрүүшкүнү, октаргай, оран-делегей, үстүү, ортаа, алды ораннар, кудай, деңгер, дээр, чамбы дип дээш оон-даа өске сөстөрниң дугайында өөренип алыр. Үш-мыйгак – Орион. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр.	Тыва чоннун өртемчей көрүүшкүнүн, бойдус-биле холбаалыг амыдырап чораанын уругларга таныштырар. Бурун чугааларның өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказын сайгарып чугаалажырынга уругланы чаңчыктырар. Деңнелгелиг сайгарылганы кылырынга өөредир, ном номчуурунга сундулуг болурунга кижизидер	
10	Халаптар дугайында бурун чугаалар. «Суг халап», «Үш халап»	Кичээл-номчулга	Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның бурун чугааларында халаптар дугайында чугааларны номчуур. Деңнелгелиг сайгарылгазын кылыр айгарылгазын Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарына чаңчыктырар.	
11	Кижини болгаш дириг амытаннар дугайында бурун чугаалар «Кижини чүге оът чивес болганыл», «Кымыскаяк», «Чүге кускун дүне, а үгү хүндүс ушпас болган», «Эзир оолдары», «Мезил».	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы болгаш сайгарылганы кылыр. Чугааларга дүүштүр чурук чуруур. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарына чаңчыктырар. Бурун чугааларның дылының онзагайын сайгарып, сөс-биле ажылдаарының аргаларын таныштырып өөредир	
12	Черлер аттарының дугайында бурун чугаалар	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугаалардан билдинмес	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарына чаңчыктырар.	

		«Улуг Хайыракан, Биче Хайыракан даглары болгаш Тес-Хем» «Шоорлуг ой», «Кум-Суу»		сөстөр словарын чыып кылыр. Бодунун өгбелериниң чер-чуртунда черлер аттарынын дугайында медээлерден чыыр. Номчаан чугааларынга дүүштү карта чуруур.	Төрээн чериниң төөгүзүн шинчилеп өөредир, чер-чуртунга ынак болурун кижизидер
	13	Бойдус дугайында бурун чугаалар «Таңды ээзиниң чагыы», «Аңчы кижиниң чер ээзинге ужурашканы», «Челээш кырлаан сыын»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугааларда оворлар, киржикчилерниң хуулгаазын онзагай талаларын сайгарар. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чаңчыктырар. Аңчы кижиниң чаңчылдары болгаш ёзулалдарын сагып чоруурун кижизидер
	14	Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери-биле аразында харылзаалыы «Игилчи кижиде дугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугааның планын тургускаш, эдерти чугаалаар. Игилге аялгаларны дыңнаар. Тыва уран чүүлдө игил дугайында шиилерни сактып. видео-бижилгелерин көөр. Хөгжүм херекселдериниң хевирлери-биле таныжар. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр	Хөгжүм херекселдери дугайында медээни уругларга таныштырар. Чечен чогаалда шүлүктөрниң аянныг номчулганын күүседип бээр. Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери-биле аразында харылзаалыын тодарадыр ажилга уругларны кириштирер
	15	Шажын чүдүлгө болгаш бурун чугаалар «Үүлөзи бүтпээн беш алышкы» «Соңгу назын», «Хамның күжү чүүл-бүрү», «Мөңгө аржаан, оңмас ыяштар»	Кичээл-номчулга	Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр. Бурун чугааларның утказын эдерти чугаалаар, билдинмес сөстөрни чыып бижиир, тайылбырлаар Номчаан чогаалынга дүүштүр чурук чуруур.	Тыва чоннун шажын, чүдүлгө дугайында медээни уругларга таныштырар. Бойдус болгаш кижиниң чаяаттынары деп билиишкinnerниң утказын тайылбырлаар.
	16	Фольклор болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайы «Диирең-биле шыдыраалаан»	Кичээл-сайгарылга	Таблицага дылдың чурумалдыг аргаларын чыып бижиир. Бөлүктөргө үстүп алгаш, номчаан чогаалдарының дылының онзагайын сайгарар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир.	Дылдың чурумалдыг аргалары-биле уругларны таныштырар. Уругларга таблица долдуртур. Аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чечен-мерген чоруурунга өөредир

				Илби-шидилиг, хуулуп турар кижилер дугайында чугаалар чыып бижиир	
17	Тыва өгбелерниң хам чүдүлгезинде илби-шиди, хуулгаазын дугайында тоолчургу чугаалар. Хам алгыштары.	Кичээл-таныштырылга	Чүдүлге, сүзүлге дугайында чугаага киржир. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Илби-шиди, хуулгаазынныг чүүлдер дугайында чыып бижээн чугааларын эштеринге чугаалап бээр	Уругларга тыва чанчылдар, хам чаячы кижилер дугайында медээлерни таныштырар. Хам алгыштарының хөй янзыларлыг болурун чижектерге көргүзөр	
18	М.Б. Кенин-Лопсан – тыва чоннун сагыш-сеткил культуразының алдын үүжезиниң кадагалакчызы. «Дээр хамның челээш мунган оолдарны алганганы», «Дээрлер уктуг Монгуш Таргын-Кара деп кадай хамның Таңды ээлериң алганган алгыжы»	Кичээл-лекция	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажил-херээн шиңгээдир. Делегей чергелиг адының база хамның алгыштарын чыып чораан ажылынга үнелел бээр. Хамның алганып турарын видео-чуруктан дыңнаар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир	Тыва уран чүүлдүң сайзыралыңга улуг чогаалчының кирип чораан үлүг-хуузун уруларга тайылбырлап, конспект кылдыр бижиттирер. Хам алгыжы тыва чоннун эрте-бурунгу уран чүүлү дээрзин өөредир Видео-бижидилгега хамның алганып турарын көргүзөр.	
19	Фольклор дылының онзагайы. «Тожу тываларының тоолчургу болгаш төөгү чугаалары» деп ном-биле таныжылга	Кичээл-сайгарылга	«Тожу тываларының тоолчургу болгаш төөгү чугаалары» деп ном-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Дылының уран чеченин сайгарар	Ном-биле уругларны таныштырар. Аас чогаалының онзагайының дугайында билигни шиңгээттирер.	
20	Фольклор болгаш тыва литература. Тыва шүлүк чогаалының фольклор үндезинни	Кичээл-сайгарылга	Тыва улустуң аас чогаалыңга үндезилеп бижээн чогаалдар-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Сайгарылгазын кылыр.	Уругларга тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарын таныштырар. Оларда аас чогаалының хевирлериниң киригин, ужур-дузазын өөредир.	
21-22	Чоннун амыдыралы – уран- чүүлдүң хевирлеринде. Уран- чүүлдүң хевирлериниң эстетиктиг салдары	Кичээл-демнежилге	«Уран- чүүлдүң хевирлеринде чоннун амыдыралы» деп темалыг ажык чугаага киржир. «Эстетика» деп сөстүң утказыңга тайылбырны бээр.	«Уран- чүүлдүң хевирлеринде чоннун амыдыралы» деп темалыг презентацияны белеткээр, уругларга таныштырылга кылып бээр.	

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуң аас чогаалы (10)				Тыва улустуң ырыларын шээжи-биле өөренир	Кижиниң чараш аажы-чаңныг хевирлеттинеринге, угаан-медерелиниң сайзыраарынга чечен чогаалдың, чурулга, шии, театр, ыры-шоорнуң болгаш өске-даа хевирлерниң ужур-дузазын уруглар боттары илередип чугаалаарынга таарымчалыг байдалды тургузар. Чурулга делгелгезин кылыр
	23	Бодал күжү – чоннуң чаңчылчаан аас чогаалында, ажыл-ижинде. Кижиниң бодалында эки сеткил.	Кичээл-кичээндириг	«Угаан, ооң күчү-күжү» деп темалыг чугаага киржир. Бот-хайгаараныр деп билиишкин-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Бодун хайгаарап, бодунуң кылдыныгыларынга үнелел бээрин өөренир	Кижиниң угааны болгаш бодалдар дугайында ханы философчу теманы уругларга амыдыралчы чижектерге, чогаалдардан үзүндүлерге даянып таныштырар. Чараш мөзү-бүдүштүг чоруурун кижизидер
	24-25	Тыва улустуң ырлары, оларның онзагайы	Кичээл-өөрүшкү	Тыва улустуң ырыларының темаларынга дүүштүр кластер тургузар. Тыва улустуң ырыларының төөгүлүг онзагайларын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын, чажыт уткалыг боорун шиңгээдир. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Ырыларны ырлаар. Ыры-шоорда тема, бодал, дылдың чурумалдыг аргалары; үн болгаш ужур-утка, аялганың өңү деп темага дыңнадыгны бажыңыга кылыр	Тыва улустуң ырыларының төөгүлүг онзагайларын уругларга таныштырар. Үе-үе аайы-биле ырыларның өскерлип чоруурунуң дугайында ажык чугаага уругларны кириштирер. Ырларынга сундулуг уругларны деткиир
	26	«Хөөмейжиниң хөрээ – чадаган, хөөмейжинин боостаазы – эдиски». Хөөмей болгаш сыгытта төрөөн чер болгаш бойдус темазы	Кичээл-таныжылга	«Хөөмей» болгаш «сыгыт» деп билиишкиннер-биле таныжар. Тыва уран чүүлде хөөмейнин онзагай талаларын билип алыр. Аян-хөөн, хевирлери-биле	Тыва уран чүүлде хөөмей-сыгыттын төөгүзү-биле уругларны таныштырар. Хөөмей шинчилекчилери эртемденнер болгаш оларның

				таныжар. Билдинмес сөстөр словарында сөстөр чыып бижиир. Хөөмей, сыгытта төрөөн чер болгаш бойдус темазын сайгарар.	ажылдары-биле уругларны таныштырар. Ыры сөстөрүнүн онзагайын сайгартып өөредир
27	Фольклор болгаш уран чурулга	Кичээл-демнежилге	Уран чурулгада тема, бодал, бот-тускайлаң аян; өң болгаш ужурутка, артыкы болгаш мурнуку план деп билиишкиннер-биле таныжар, эскиз кылып өөренир. Компьютерге графика деп билиишкинни шинчилээр. Билдинмес сөстөр словарында сөстөр чыып бижиир	Уругларны бодандырып өөредир, бот-тускайлаң ажылдаарын деткиир. Аас чогаалының уран чурулгага канчаар илереп кээрин таныштырар. «Чурукту номчууру» деп билиишкин-биле ажыл чорудар	
28	Улустуң аас чогаалында тайбың болгаш найырал темазы	Кичээл-бот ажыл	Башкының шилип кааны чогаалдарны номчуур, бот-тускайлаң ажылдаар. Улустуң аас чогаалында тайбың болгаш найырал темага дыңнадыг кылыр.	Тыва болгаш өске-даа чоннарның аас чогаалында найырал болгаш тайбың темазын көргүзүп турарының онзагайын деңнелгелиг таныштырар. Деңнеп сайгарарында чогаалдар шилип тып бээр	
29	Тыва тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларында маадырлар. Оларның күчү-күжүнүң дазылы	Кичээл-үлегер	Тыва тоолдарда болгаш тоолчургу чугааларда маадырлар дугайында сайгарылгалыг чугаага киржир. Оларның күчү-күжүнүн дазылы чүдө дээрзин тодарадып өөренир	«Маадыр» деп сөстүң утказын уругларга тыптырар, тайылбырлаттырар. Тоолдарның үзүндүлерин номчуттурар.	
30	Ховар үнүштер болгаш бойдустуң бүдүрүлбаазын чүүлдеринин дугайында чугаалар	Кичээл-таныжылга	«Тываның эм ойттары» деп ном-биле таныжар. «Дом», «чат» деп сөстөрни сактып аар. Онзагай аажы-чаңныг домчу, эмчи кижилер дугайында чугаалар-биле таныжар, чыып бижиир. «Улусчу календарь» деп билиишкинни бодунуу-биле тайылбырлаар азы улуг улустан дыңнаанын чугаалаар. Билдинмес сөстөр словарында сөстөр чыып бижиир	Ховар үнүштер болгаш бойдустуң бүдүрүлбаазын чүүлдеринин дугайында чугааларны уругларга номчуттурар, утказын чугааладыр. «Улусчу календарь» деп билиишкинни уругларга таныштырар. «Тыва чоннуң аас чогаалы – эгээрттинмес байлак» деп	

					темалыг шинчилел ажылын кылырынга сүмелерни бээр
Аас чогаалы болгаш угаан сайзырадылгасы (4)	31-32	Шинчилел ажылдар (төлевилел) күүседири	Кичээл-шинчилел	«Тыва чоннуң аас чогаалы – эгээртинмес байлак» деп темалыг шинчилел ажылынга бот-тускайлаң кылган ажылын таныштырары	Чыл дургузунда өөрөнгөн билиин катаптап, камгалап өөрениринге уругларны чаңчыктырар. Билдинмес сөстөр чыып бижээн словарын – «Чаа сөстөр дептери» түңнел кичээлге таныштырарынга белеткээр
	33	Чогаадыкчы ажыл-чорудулга: йөрээлдер, көргүзүглөр, ааскыр-сөскүрлер мөөрейи.	Кичээл-мөөрей	Шээжи-биле аянныг чугаалап өөренир, ыры ырлаар, йөрээлдер чугаалаарынга идепкейлиг киржир	Уругларны сагынгыр-тывынгыр чорукка кижизидер, бот-боттарын деткижип чурттаарынга кижизидер
	34	Элективтиг курстуң ужур-дузазынын дугайында ажык чугаа	Түңнел кичээл	«Чаа сөстөр дептери» деп номну таныштырар. Өөренип эрткен билиглериңге, курстуң ужур-дузазынга үнелел бээр	Уругларга немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар даңзызын тургузуп бээр. Төрээн чонунуң төөгүзүң сонуургаар, алдарлыг кижилерин билир, чаагай чаңчылдарны сагып чурттаарынга кижизидер

6 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы: үлегер домактар»

Кезек	Кичээл №	Тема	Кичээлдин хевири	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Башкының ажил чорудулгазы
Кириилде кичээл (2 ш.)	1	Үлегер домактар – улустуң аас чогаалының биче жанры	Кичээл-лекция	Тыва улустуң үлегер домактары чоннуң угаан бодал культуразының чугула кезээ болгаш дыл чугаазының уран чечен аргаларының бир хевири дээрзин билип алыр	Үлегер домактар, чечен сөстөр чоннуң үзел бодалын, күш-ажылчы дуржулгазын, чурттап эрткен төөгүзүн илередип турар болгаш кижилернин аразында социал харылзаазы-биле сырый холбашкан дээрзин уругларга таныштырар. Үлегер домактар сургаал чогаалы, чаңчылдын, чурум-сагылганың үлегерин көргүзүп, кижилерни багай аажы-чаңдан ырадып, эки аажы-чаңныг болурун суртаалдап турар деп өөредип, кижизидер
	2	Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээнинин айтырыглары. Будуп Б.К – тыва үлегер домактарны чыып тургускан авторларның бирээзи.	Кичээл-таныштырылга	Тыва үлегер домактарны чыып, кадагалаар ажилдарны чорудуп турган эртемденнер дугайында билип алыр. Тыва үлегер домактарны чыып тургускан авторларның бирээзи – Б.К. Бүдүптүң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжар	Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээнинин айтырыгларын уругларга тайылбырлаар. Б.К. Бүдүптүң «Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр» деп ному-биле таныштырар
«Үлегер сөсте нүгүл чок» (14 ш.)	3-4	Тыва дыл – чоннуң культуразының шыгжамыры. Үлегер сөстөрнүң делгем, ханы уткалы, дылының уран-чечени	Кичээл-таныштырылга	Тыва дылынга ынак, хүндүткелдиг болурун медресе билир. Үлегер домактарның ханы утказын тодарадыр, дылдың уран чурумалдыг аргаларын тывар, уjur-утказын тайылбырлаар чугаага киржир	Тыва аас чогаалының кайгамчык байлаан, жанрлар дугайын катаптаар. А.С. Төгүй-оолдуң шинчилелдери-биле уругларны таныштырар. Үлегер домактарның уjur-утказын сайгарар ажилдарга уругларны кириштирер
	5	Үлегер домактарның тургузуу, хемчээли	Кичээл-сайгарылга	Үлегер домактарны тургузуунуң база ойзу чугаалаар онзагай талаларын шингээдир. Бижимелдер	Үлегер домактар чоннуң үзел-бодалын каксы сөглээр арганы тургузуп турар – ол иштики тургузуг

				кылыр. Башкының айытканы үлегер домактарны сайгарарын өөренир	дээрзин уругларга билиндирер. Үлегер домактарның хевир тургузуг болгаш тускай аян, аялгалының – даштыкы тургузуунуң онзагайын таныштырар
6	Тыва чоннуң төөгүзү болгаш амыдыралы үлегер домактарда. Чогаалдар сайгарылгазы	Кичээл-сайгарылга		Чоннуң амыдыралының янзы-бүрү талаларының үлегер домактарга илереп кээрин өөренип алыр. Үлегер домактар кирген шүлүк, проза чогаалын (1-1) сайгарар. Башкының деткимчези, удуртулгазы-биле «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир. Тема шилиир.	Тыва чоннуң чаңчылчаан ажыл ижиниң – мал ажылының хайгааралдарының үлегер домактарга тодарап, янзы-бүрү уткаларны илередириниң дугайын чижектерге даянып таныштырар.
7	Тыва болгаш өске чоннарның үзел-бодалының чүүлдешкээн илереткен үлегер домактар	Кичээл-таныштырылга		Тыва болгаш өске бурят, хакас үлегер домактарны деңней сайгарып өөренир	Тыва болгаш өске чоннарның үлегер домактарның ужур-утказының дөмейлешкек талаларын уругларга таныштырар, үлегер домактарны деңней сайгарып өөрениринге чаңчыктырар
8-9	Көшкүн тыва чоннуң амыдыралы болгаш шүлүктөр	Кичээл-сайгарылга		Үлегер домактар кирген шүлүк чогаалын сайгарар	Үлегер домактарның ужур-утказын ажыглаан шүлүк чогаалын сайгарып өөренир
10-11	Улусчу ужурлар болгаш үлегер домактар	Кичээл-сайгарылга		Тыва улустуң эт-херексел, чер-чурт, төрөл аймакка хамаарышкан, эп-найырал, хүндүткел илереткен үлегер домактарны сайгарар. Үлегер домактар дугайында дыңнадыг кылыр	Үлегер домактарны тывылган үези болгаш чаңчылдар, ёзулалдар биле холбаалыын билиндирер. Чер-чуртунга, оран-савазынга, эт-херекселинге хүндүткелдиг чоруурунга кижизидер
12	Чоннуң узак болгаш ханы, делгем угааны – үлегер домактарда. Оларның кижизилгелиг ужур-утказы	Кичээл-ажык чугаа (кичээл-ужуражылга)		Тыва болгаш өске-даа чоннарның үлегер домактарында ханы өөредиглиг, кижизидилгелиг уткалыг бодалдар барының дугайында чугаага киржир (дыңнадыын таныштырар)	Уругларның аас чугаазын байыдар, чараш аажы-чаңга кижизидер сорулгалыг ада-иелер, улуг назылыг азы чечен-мерген кижилер чалап, ужуражылга-кичээлди эрттирер
13	Тыва проза чогаалында үлегер домактарның ажыглалының	Кичээл - сайгарылга		Проза чогаалдарының онзагайын сайгарып өөренир.	Калбак чогаалда үлегер домактарның ажыглалының

		онзагайы		«Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир	дугайында уругларга таныштырар. Уругларга сөзүглелдин сайгарылгазын кылырынга дузалажыр, деткиир
	14	Тыва шүлүк чогаалында үлегер домактарның ажыглалының онзагайы.	Практиктиг кичээл	Башкының сайгарылгага сүмелээн чогаалдарын шилип шүлүктүң сайгарылгазын кылыр. «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир	Шүлүк чогаалда үлегер домактарның ажыглалының дугайында уругларга таныштырар. Уругларга сөзүглелдер белеткеп бээр, шилилгелиг ажылдаарынга чаңчыктырар
	15-16	Шинчилел ажылы: «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы»	Кичээл-шинчилел	Шинчилел (төлевилел) ажылын күүседиди	Үениң аайы-биле тыптып турар үлегер домактар
	17	Тыва улустуң үлегер домактарында кирип турар чоннуң философчу бодалдары. «Алды аргалыг, беш мегелиг»	Кичээл-лекция	Тыва улустуң үлегер домактары, чечен сөстери ханы, делгем утканы сиңирип чоруурун танып, билип алыр. Үлегер домактар анаа-ла тыптып келбээн, кандыг-ла-бир үндезинниг дээрзин өөренир. «Алды арга, беш меге» дээн ойзукыйзы уткада шажынчы өөредиг сиңиргенин билип алыр	Тыва улустуң үлегер домактарында кирип турар чоннуң философчу бодалдарының дугайында амыдыралчы чижектерге даянып таныштырар. «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домакты өөрениринин чугулазын өөредир
«Алды аргалыг, беш мегелиг» (12 шак)	18	Алды арганың бирээзи: өргүл кылыры. «Чарын эьдин чааскаан чивес, чанында эшке кара салбас»	Кичээл-сайгарылга	Алды арганың элдээртии чүл, үндезини кайыын келген, кандыг алды утка илередип турарын сонуургаар, билип алыр. Өргүл деп чүл дээрзин шиңгээдип алыр	Бодунда бар чүүлдү өскелерге бериксээринин чылдагааны, өргүл боттандырдан бодалдар кайнаар угланыр, кандыг сеткил кижиде күштүг турарын таныштырар. Өргүлдер үш хевирлерин өөредир. Чогаалдарны сайгарып, өргүл кандыг түңнел эккээрин уруглар-биле ажык чугаалажыр: «» «»
	19	Алды арганың бирээзи: тергиин мөзү-шынарлыг болуру. «Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас», «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле, хөйнүң аразыңга сөзүң быжыгла».	Кичээл-сайгарылга	Тергиин мөзү-шынарлыг болуру, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарын сагып, ниитилелдин хоойлу-дүрүмнерин хажытпайн чурттаары дээрзин билип алыр. Бодунуң шын үзел-бодалдыг чурттаарыңа бо билиг чугула, ону хүнден хүнге сагып чурттаар деп билип алыр. Бодун хайгааранып	Кижиниң чаражы ооң бөдүүн, мерген аажы-чаңында деп таныштырары. Бодун хайгааранып чурттаары кижини багай аажы-чандан, үүлгедиглерден камгалаар дээрзин уругларга чижектер-биле бадыткап тургаш, тайылбырлап бээр.

				чуртгаары кижини багай аажы-чаңдан, үүлгедиглерден камгалаар дээрзин сактып алыр	
20	Алды арганың бирээзи: шыдамык болуру. «Шолук сагыш човадыр, сыяп сагыш суксадыр», «Сөске шын херек, багга доң херек»	Кичээл-сайгарылга		Чуртталгада ак (бүгү чүве айлажып турар – эки), кара (ажыл-херек чогувайн баар – багай) катый чоруур дээрзин билип алыр. Шыдамык кижини бак чаңнаан кижилерни-даа, бүтпйен барган ажилды-даа шыдажып эрте бээр деп билип алыр	Быть довольным тем, что есть, думать об одном, не отвлекаться разными мыслями – это есть успокоение ума, мысли. Пребывая внимательным к чему-то одному, человек учится управлять собой, причащает себя к определённом мировоззрению.
21	Алды арганың бирээзи: кызымак (чүткүлдүг) болуру. «Күзээнин – чедер, сураанын – тывар», «Тайып ужур, даянып турар»	Кичээл-сайгарылга		Кижиниң чараш, күштүг хевирлеттнеринге чүткүлдүг болуру дыка чугула деп билип алыр. Хөй күжүн үндүрүп тургаш, кижини багай чаңдан-даа адырлып аар, күзелин-даа боттандырып аар дээрзин шингээдир. Чаа билиг, чүткүл, кызымак болуру кижиге херек дээрзин сайгарып турар чогаалдарга даянып, өөренир	Кижиниң чараш аажы-чаңныг, күштүг тура-соруктуг хевирлеттнеринге кызымак, чүткүлдүг болуру дыка чугула деп уругларга таныштырар. Үлегер домактар болгаш, чогаал маадырларының омур-хевиринге даянып, сайгарылгалыг чугааже уругларны кириштирер
22	Алды арганың бирээзи: даян кылыры (быжыг угаан). «Боданганы ботка херек», «Сөглээн сөс, керткен ыяш»	Кичээл-сайгарылга		Бодун бот-хайгааранып, угаанын чаңгыс черге мөөңнөп өөренири кижини турум байдалга өөредир деп билип алыр. Бодун оожум байдалга тудуп билири кижини багай аажы-чаңдан адырарынга, угааны быжыг, чүвени эки сактып аарынга ажыктыг дээрзин билип алыр. Сайгарып турар үлегер домактарынга даянып, бодунуң чурумун тудуп өөренир	Амыдыралда бар бүгү-ла дүрген болуп турар болушкуннардан хосталып ап чорууру херек дээрзин уругларга тайылбырлаар. Кыска кижини чуртталгазын үнелээринге өөредир. Үлегер домактарны сайгарып, ажык чугаага уругларны чаңчыктырары, дидим болурунга өөредир
23	Алды арганың бирээзи – мерген угаанныг болуру. «Оолдуг кижини оя сөглээр, кыстыг кижини кыя сөглээр», «Мурнун хынаар, соон истээр»	Кичээл-сайгарылга		Экини азы багайны долузу-биле ханы угаап, ылгап шыдаптар угаанныг болуру чугула деп билип алыр. Мерген угаан кижиге «ол херек», «бо херек чок» деп өөредир	Алды арганың эң сөөлгүзү – мерген угаанныг болуру дээрзин уругларга таныштырар.

				дээрзин сактып алыр. Мерген угааанныг болуру чүгле кырган улуста бар деп бодалдан адырлыр, мерген угаан бичии улуска турар дээрзин чогаалга даянып сайгарар.	
24	Хоозун шынар, меге көрүш дугайында бодал. «Кургаг ыяш чулук чок, куруг чугаа дуза чок» Беш меге: хевир меге «Кускун кара-даа болза, төлүнгө ынак»	Кичээл-угаап бодаашкын	Үлегер домактарга болгаш чогаалдарга даянып, «хоозун шынар» «меге көрүш» деп билиишкинниерни утказын билип алыр. Карак биле көрүп турар азы минниишкин органны-биле кандыг-даа хевир үрелиишкинге таваржыр дээрзин сактып чоруурунга өөренир.	Чуртталгада бар кижиктерге дендии хандыкшылдыг болуру шын эвес деп тайырбырны бээр. Чүү-даа чүве мөңгө эвес: үрелип бустур, чиде бээр дээрзин амыдыралчы чижектерге даянып тайылбырлаар. «Хоозун шынар» деп билиишкинниң утказын уругларга тайылбырлаар	
25	Беш меге: минниишкин меге «Кокпага киргенде, койгун чүгүрүк, коданга киргенде, ыт ээрги», , «Каарган кас эдергеш, даванын доңурган»	Кичээл-угаап бодаашкын	Кижиге меге минниишкинге алзып алгаш, чазыг кылып болур дээрзин билип алыр.	Мага-ботка өөрүнчүг, багай болгаш ындыг-мындыг-даа эвес минниишкиннерге хамаарыштыр олар өскерлип чоруур, кезээде турум эвес дээрзин уругларга тайылбырлап бээр. Ол дугайын билбес боор болза, кижиге бир-ле хоозун (меге) чүүлге чүлгө хандыкшып, хилинчек-човулаң көрүп болур дээрзин чогаалдарга болгаш үлегер домактарга даянып, таныштырар.	
26	Танып көрүп аары (ылгап билип аары) меге. «Кижиге өөделээр, кинчи үстүр», «Дүктүг-даа болза, түлээр, түрөңгиде даа болза, сегиир», «Дазылдыг-даа болза, дагалыг-даа болза, таяр»	Кичээл-угаап бодаашкын	Чүвелерни алыс шын бойдузундан ындыг шынарлыг кылдыр көрүп, хүлээп тура, олар өске шынарлыг база бооп болур дээрзин ханы сайгарып, өөренир. Чечекти танып көөрү: бо чечек ак, бо сарыг, дуу кызыл. Чечекти бодунуң бодап турары-биле ылгай көөрү меге көрүш апаарын билип шингээрири: ак чечек мээни, меңгим ак дээн хевирлиг ылгаары. Мээң кылдыр	Чүвелерниң алыс бойдузунун шынарлары бар, олар турум эвес дээрзин урулгарга тайылбырлап бээр. Чүвени бир дугаар көрүп, хүлээп тура, олар оларны эки деп меге танып көрүп болурун амыдыралчы чижектерге тайылбырлап бээр. Чүгле эки (херек) азы чүгле багай (херекке албас) деп хүлээп өөрөнмес дээрзин билиндирер.	

				<p>бодапкаш, мегеге – хандыкшылга алзып болурун кичээнгейге алыр. Чараш хапта белек чүгле чараш эвес, а айыылды эккеп болур деп чүвелерниң алыс бойдузун ылгап билиптер угаан байдалын башкының тайылбырындан, чогаал сөзүглелинге даянып сайгарып өөренир.</p>	
27	<p>Сагыш-сеткилде меге (хоозун) шынарлар «Бак сагыш башка халдаар», «Эткен сөс ээзин эргиир»</p>	<p>Кичээл-угаап бодаашкын</p>	<p>Сагыш-сеткилди ал-боду кылдыр бодаары шын эвес дээрзин билип өөренир. Башкының тайылбырын дыңнап, үлегер домактарга даянып, «сагыш-сеткил», «мага-бот», «чугаа-домак» меге, хоозун шынарларга алзып болур, айыылдыг, хирлиг сагыш-сеткилге, угаанга, мага-ботка чагыртпайн деп медресеп өөренир</p>	<p>Бодунуң сагыш-сеткилин, мага-бот, чугаа-домаан хайгаарап, эде-хере тыртып өөренириниң чугулазын тайылбырлап бээр. Кандыг-даа кылдыныгының соонда түңнел бар боор деп амыдыралчы чижектерге, үлегер домактарга даянып өөредир.</p>	
24	<p>Угаан-медреселде меге (хоозун) «Кылык ботту човадыр», «Даап сөглээр – тамылыг, танып сөглээр – буянныг», «Даг көрбейн, эдээн азынма, суг көрбейн, идиин ужулба»</p>	<p>Кичээл-угаап бодаашкын</p>	<p>Чүвелерни мөңгө кылдыр угаап көөр угаан кандыг-бир чүвеге хандыкшылды күштедирер болгаш чазыгларга чедири болурун билип аар. «Мен» бар мен дээн билишкинни мөңгө кылдыр бодаары, «чаңгыс чурттаар чуртталга» кылдыр боданыр көрүш хоозун дээрзин үлегер домактарга, чогаалдарга даянып, утказын билип өөренир</p>	<p>«Угаан» деп билишкинни уругларның чүве сактып, шингээдир харык-шинээнге дүүштүр тайылбырлап бээр. Херек кырынла болгаш амыдыралчы болуушкыннарга, чогаал, үлегер домактарга даянып, мугулай угаан дугайында чугаалажыр. Чырык, аргы угаанныг чоруурунун кижиге ажыктыын таныштырып, чараш мөзү-шынарлыг чурттаарынга кижизидер</p>	
29	<p>«Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домактың онзагайы. «Баштай үнген кулакты соңнай үнген мыйыс эртер», «Бак келзе, туттунма, эки келзе, салдынма»</p>	<p>Кичээл-демнежилге</p>	<p>Кижиниң чараш мөзү-шынарлыг, улуг частырыглар кылбайн, эки чурттаарының дөзү хоозун, турум эвес – меге дээр билишкинни билип алырын тыва улустун “Алды арга, беш меге” деп үлегер домаа тайылбырлар турар деп билип алыр. Беш чыындыны (5 мегени) угаап</p>	<p>Тыва чоннуң «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домааның өөредиглиг, кижизидилгелиг, кичээндирилгилг ужур-утказын түңнел чугаалажыр. Уругларның бот-тускайлаң бодалдарын деткиир.</p>	

				билиптер угаан кайгамчык чырык, мерген болур деп билишкинни билип, сайгарып өөренип алыр.	
Үлегер домактарның угаан сайзырадыр (4 шак)	30	«Боданганы ботка херек»	Кичээл-угаап-боданышкын (чогаадыг азы кыска чугаа чогаадыр)	Кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң байлааның үлегер домактарда илереп кээриниң онзагайын: ойзу-кыйзы, серт кылбайн өөредир, кижизидер, сайзырадырының дугайында чогаадыг азы кыска чечен чугаа (шилилгелиг) бижиир. Чогаадыгга өөренген «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домааның онзагайын бижиир.	Боттандырыглар, ооң түңнелдери кандыг болурун баш бурунгаар даап бодап, өттүр билип чоруур мерген угаан дугайын кыска катаптаар. Чогаадыгның азы чечен чугааның планын тургузарынга уругларга тус-тус сүмелээр.
	31	Үлегер домактарның тургузуунда метафора, деңнелге, гипербола, аллегория аргалары	Кичээл-сайгарылга	Янзы-бүрү темада кирген үлегер домактарның сайгарылгазын кылып, дылдың уран чурумалдыг аргаларының кижиниң аажы-чаңының, дыл-домааның сайзыраарынга дээштиин сайгарып өөренир. Үлегер домактар дугайында дыңнадыг кылып	Үлегер домактарның тургузуунда метафора, деңнелге, гипербола, аллегория аргаларының долгандыр турар боттуг чүүлдерни, болуушкуннарны медреселдир-биле угаап-боданып өөрениринге база амыдыралды, октаргайны долу чараш сагыш-сеткил-биле хүлээп чурттаарынга кижизижир турар салдарын өөредир
	32	Үлегер домактарның кижиниң ниити сайзыралына салдары	Кичээл-таныштырылга	Үлегер домактар дугайында дыңнадыгларын таныштырар	Уругларның бот-тускайлаң ажылдаанынга үнелел бээр
	33	«Чечен – менде, чечек – черде» маргылдаазы (командалар аразына маргылдаа)	Кичээл-мөөрей	Уран чурулга, аянныг номчулгага, сценажыткан көргүзүглер мөөрейинге идепкейлиг киржир	Уругларның чыл дургузунда өөренген билиин катаптаар, быжыглаар. Уран чурулгага, аянныг номчулгага, сценажыткан көргүзүглерге сонургалын деткиир
Түңнел (1 шак)	34	«Аныяандан адың камна» деп ажык чугаа	Түңнел кичээл	«Аныяандан адың камна» деп ажык чугаага киржири	«Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домакка өөренген билиин херек кырында амыдыралга ажыглап чоруурунга кижизидер

7 класс «Чечен чогаал болгаш театр»

Кезек	Кичээл № ай-хүн	Тема	Кичээлдин хевири	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Башкынын ажил чорудулгазы
Кирилде кичээл	1	Чогаал болгаш театр делегейи. Театр дугайында билиг	Кичээл-таныжылга	Чогаал болгаш театр деп билиишкиннерниң делгем сайгарылгазын шиңгээдир. Театр уран чүүлдүн эртенги бурунгу хевири дээрзин билип алыр. Театрның төрүттүнгени: бурган – бойдуштуң болгаш хөглээшкниниң өмээржикчи, виноград өстүрер, болбаазырадыкчызы Дионис бурган-биле холбааны сактып алыр.	Театр уран чүүлдүн бир хевири. Театр болгаш көрүкчү. Театрның өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдары. Сцена шимчээшкени, болуушкуннар көргүзүглери театр уран чүүлүнүн үндезини дээрзин уругларга таныштырып тайылбырлаар. Чечен чогаал театр уран чүүлүнүн кол үндезини дээрзин уругларга билиндирер
Театр уран чүүлүнүн онзагай талалары	2	«Амыдырал – театр, а ында кижилер актёрлар» Тыва театр болгаш баштайгы артистер	Кичээл-таныжылга	Россияга болгаш Тывага театрларның тывылганы, сайзырап хөгжээн төөгү-биле таныжар.	Тыва театрның улусчузу деп теманы таныштырар. Чоннун амыдыралы, чаңчылчаан ажил-ижи, аас чогаалының хевирлериниң киржилгезин уругларга тайылбырлаар. Баштайгы тыва бот-тывынгыр болгаш профессионал артистер-биле таныштырар. Бөгүнгү амыдырал-биле холбаа
	3	Театр уран чүүлүнде уран чүүлдүн бүгү хевирлериниң каттышканы	Кичээл-демнежилге	Литература театр уран чүүлүнде үндезин деп таныжып билип алыр. Драма болгаш лирика, тоолдар болгаш шиилер: балет, опера, аялга болгаш либретто	Тыва театр уран чүүлүнде уран чүүлдүн бүгү хевирлериниң каттыжып чоруур онзагайын уругларга таныштырар
	4	Тыва театр сценазында – «Долуманың хуулгаазыны»	Практиктиг кичээл	Уран чүүлүн хевирлериниң шииде онзагай ролун илередип өөренир	К-Э. К. Кудажының шиизинде ыры-хөгжүм болгаш өске-даа уран чүүлүн хевирлериниң каттышканын тайылбырлаар
	5	Тыва театр. Тыва уран чүүл төөгүзүнде онзагай шиилер	Кичээл-таныжылга	Тыва театрның чедишкнинери болгаш тыва культураның хөгжүүрүнге салдарын билип алыр	Тыва театрның чедишкнинери болгаш тыва культураның хөгжүүрүнге салдарын таныштырар

	6	«В.Ш. Көк-оол» аттыг хөгжүм-шии театрының амгы салгалы. Шиилерниң онзагайлары болгаш чедишкиннер	Кичээл-сайгарылга	«В.Ш. Көк-оол» аттыг хөгжүм-шии театрының амгы салгалының дугайында чаа шиилерниң онзагайларын билип алыр. Театрның сөөлгү чылдарда чедишкиннериниң дугайында чугаага киржир	«В.Ш. Көк-оол» аттыг хөгжүм-шии театрының амгы салгалы. Шиилерниң онзагайлары болгаш чедишкиннер дугайын таныштырып, презентацияга көргүзөр
	7-8	Төрөөн чогаал кичээлинге өөрөнгөн шиилери: Э.Л. Донгак «Буянның амытаннар», Көк-оол В. Ш. «Чаргы», Танова Е. Т. «Илбилиг согун». Шиилерниң кол бодалын, ында көдүрттүнгөн чидиг айтырлар, утказы	Кичээл-катаптаашкын	Төрөөн чогаал кичээлинге өөрөнгөн шиилерин сактып, катаптаар. Кол бодалын, көдүрттүнгөн чидиг айтырыын тодарадыр. Кысказы-биле идея-эстетиктиг утказын чугаалаар.	Шии дугайын өөрөнгенинге даянып, чогаалдың тургузуун катаптаар
	9	Шии чогаалының кол жанрлары: драма, трагедия, комедия. Тыва литературада драманың, трагедияның болгаш комедияның чижектери	Кичээл-билиг хыналдазы	Шии чогаалының кол жанрлары дугайында билигни шиңгээдир	Драма, трагедия, комедия дугайында билигни уругларга шиңгээттирер. Хыналда ажылдың онаалгаларын үлээр.
	10	Ниитилелге театр уран чүүлүнүң чырыдыдышкын салдары	Кичээл-ужуражылга	Уран чүүлдүң кандыг-даа хевирлери таныштырар, өөрөдир, кижизидер сорулгалыг дээрзин шиңгээдип алыр. Ажык чугаага киржир	Ниитилелге театр уран чүүлүнүң чырыдыдышкын салдарын тыва сценага тургускан шиилерге даянып, таныштырар
	11-12	Аянынг номчулга	Кичээл-уран номчулга	Шиилерден үзүндүлөр азы монолог, өске-даа хевирниң үзүндүлерин доктаадыр. Аянынг номчулгага киржир	Уругларның аянынг номчуп өөренирин идепкейжидер. Чогаал номчуурунга сонургалын бедидер.
	13	Басняларны шиижидип ойнаары (шилелгелиг)	Кичээл-оюн	Басняларны шиижидип ойнаар, үзүндүлери доктаадыр	Шиижидип ойнаарына уругларны белеткээр. Чогаадыкчы салым-чаянын деткиир, сайзырадыр
	14-15	Кудажы К-Э.К. «Он бир»	Кичээл-үнелел	Тема болгаш идея илередип өөрөдир. Чогаалды рольдап аянынг номчуп, утказын сактып, эдerti чугаалаар.. Шииниң онзагай талазын сайгарып билир, маадырларга тус-тус үнелелдерни бээр.	Шииниң өөрөдиглиг болгаш кижизидикчи салдарын таныштырар.Кижиниң хамааты туружунуң хевирлеттинеринге база мөзү-шынар айтырыын чугулалап көргүскенин шииден бадыткалдыг чижектерге даяны сайгарып билиринге чаңчыктырар

	16	Шии чогаалын сайгарарының аргалары. Тема. Көдүрттүнген чидиг айтырыг. Идея.	Кичээл-ажыдышкын	Шиилерге кылган сайгарылгалыг чүүлдер-биле таныжар. Билдингир критиктер дугайын билип алып	Шии чогаалын сайгарган ажылдар-биле уругларны таныштырар. Сайгарылга бижиринің үлегер чижээн биждип, чогаадкчы ажылдаарының ужур-утказын тайылбырлаар
	17	Овур-хевирлер. Авторнуң, режиссёрнуң чогаадкчы көрүжү	Кичээл-таныжылга	Шиинің овур-хевирлерин артистернің ойнап көргүзеринин онзагайлары-биле таныжар	Автор болгаш режиссёрнуң чогаадкчы ажылдаарының дугайында уругларга таныштырар. «Хайыраан бот» деп шиинің маадырларының овур-хевирлерин тургусканын таныштырар
	18-19	Персонажтар дугайында билиг. Персонажтарга характеристика бээри. Авторнуң чогаатканы болгаш херек кырында амыдыралды бар маадырның төөгүзү	Кичээл-практика	Персонажтар дугайында билигни шингээдир. Кижилер, дириг амытаннар, чечен хуулгаазын, бурганнар хевирлери азы туугай овулар. Маадыр дугайында билип алырын шингээдир: 1.дорт характеристика – автор маадырының дугайында боду таныштырып турар; 2. персонажтың портрети: арын-бажы, иштики характеристика болгаш даштыкы овур-хевиринин чүүлдешкээ; 3. маадырның кылдыныгылары, чорук-херээ болгаш сагыш-сеткилин байдалдары. Чогаал маадырының портредин чуруп көргүзөр Шииден үзүндүлери азы монологтарны доктаадыр	Чогаалда персонажтар дугайында уругларга таныштырып өөредир. Характеристика бээринин планы уругларга бижиттирер: даштыкы хевир, назы-хары; боттуг өнчү-хөреңгизи, кылып турар сонургалы (ажыл-ижи), амыдырап чоруур байдалы; аажы-чаңында онзагай талалары, хөделиишкинери, кижилерге хамаарылгалы; ол маадыр дугайында өске персонажтарның бодалы: ажыл-херээнге, кылдыныгыларынга хамаарылгазы; чугаазының аяны; ук маадыр дугайында силернин бодалыңар. Маадыр дугайында билип алырының аргаларын уругларга өөредир
		Шиинің маадырлары	Практиктиг кичээл	Портрет чогаадып чуруур азы бижиир	Бот-тускайлаң чогаадкчы ажылдап
	20	Монолог. Маадырның иштики делегейи.	Кичээл-таныжылга	Маадырның иштики делегейинин монолог чугаага илереп кээрин тодарадыр	Монолог, диалог чугаа деп билиишкин-биле уругларны таныштырар
	21	Чогаалчының бодалы болгаш режиссёрнуң көрүжү.	Кичээл-сайгарылга	Драматургияда композиция дугайында билиг-биле уруглар	Чогаал болгаш шиинің тургузукчунун аразында көрүштер,

				таныжар. Чогаалдың ужур-утказы, ында чечен үе, чечен девискээр, болуушкуннар болгаш маадырларның хөделиишкиннери деп билиишкиннер-биле, оларның шииниң тема болгаш идеязын ажыдарынга салдарын билип алыр	туруштар дугайын уругларга таныштырып бээр. Аристотельдин шиинин композициязын илередиринге идип үндүрген алды кезээн (тоожуушкун, характерлер, чугаа аяны, бодалдар, оюн-көргүзүг, хөгжүмнүг кезээ) уругларга таныштырар
	22	Шии чогаалында төөгү, ыры-хөгжүм, делегей культуразы, этика болгаш өске-даа эртемнерниң харылзаалы	Кичээл-демнежилге	Шии чогаалында төөгү, ыры-хөгжүм, делегей культуразы, этика болгаш өске-даа эртемнерниң харылзаалының илереп кээр аргалары-биле таныжар	Эртемнер аразының харылзаалының чогаал болгаш театр уран чүүлүнге илереп кээрин уругларга таныштырар. Тыва шии чогаалында улустуң аас чогаалының илерээшкиннерин, оларның ажыглалының сорулгазын тайылбырлаар
	23-24	Тыва театр сценазында очулдурган чогаалдар.	Кичээл-лекция	Тыва театр сценазында очулдурган шиилер-биле каксы таныжар. Темаларның чүлдешкээн болгаш ылгалдын тодарадып өөренир. Шииден үзүндүлери азы монологтарны доктаадыр	Орус болгаш даштыкы чогаалчыларның шиилериниң тыва дылда очулгазы болгаш оларны тыва сценага тургускан авторлар болгаш артистер-биле уругларны таныштырар
	25-26	Тывада «Куклалар театрының» ажыл-ижи-биле таныжылга	Кичээл-шинчилел	Тывада куклалар театрының дугайында бот-тускайлаң шинчилээн ажыл-ижи-биле таныштырар Бир шиини онлайн хевиринге көргөш, үнелел бижиир	Кичээл-шинчилелди эрттирер. Уругларны шинчилел ажылынга сонуургалдыг болурун кижизидер. Интернет болгаш оон-даа өске үндезиннер-биле ажылдап өөрениринге чаңчыктырар. Көргөн шиизинге үнелел бижиириниң планы-биле таныштырар
	27	Шии чогаалының композициязының дугайында катаптаашкын	Кичээл-катаптаашкын	«Драматург» деп билиишкин, ооң ужур-утказы. Уран чечен сорулга, чогаалдың бижиттингениниң онзагайы	Шии чогаалының композициязы дугайында өөрөнгөн билиин катаптап, чаа билиг-биле уругларны таныштырар
	28	Арын-баш болгаш хол шимчээшкиннери. Имнеп көргүзери. Этюд.	Кичээл-этиюд	Арын-баш болгаш хол шимчээшкиннери, имнеп көргүзери, этюд тургузарының дугайында билигни шиңгээдир.	Арын-баш болгаш хол шимчээшкиннери, имнеп көргүзери, этюд тургузарының дугайында билиг-биле уругларны таныштырар.

				Тыва театрда шимчээшкинер-биле ажылдап чоруур артистерниң ажыл-амыдыралы-биле таныжылга	
	29	Тыва чогаалда төөгү темазында бижиттинген чогаалдар болгаш оларның театр сценазында салдынганы	Кичээл-оюн	«Төөгү болгаш театр» теманы шингээдир, конспект кылыр	Тыва театрның хөгжүлделиг оруу деп темага лекция кылыр
	30	Бөгүнгү чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдар	Кичээл-ажык чугаа	Ажык чугаага идепкейлиг киржир	Уругларны хостуг алдынып өөредир, аас чугаазын сайзырадыр
	31	Реклама	Практиктинг кичээл	Реклама чогаадыр база ону сценажыдып ойнап күүседир	Реклама дугайын уругларга таныштырар. Ооң эки болгаш багай талаларын эскерип чоруурун тайылбырлаар.
	32	Овур-хевирлерге катаптаашкын	Кичээл-хыналда ажыл	Романтиктиг К-Э.К. Кудажы «Далай дүвүнде даңгына, фантастиктиг Е.Т. Танова «Илбилиг согун», символиктиг В.Ш. Көк-оол «Самбажык», тоолчургу А.А. Даржай «Игил ызы» деп чогаалдарның уjur-утказын башкының тайылбырындан билип өөренир	Шиилерде овур-хевирлерниң бижиттинген сорулгазын тодарадып өөрениринге уругларга идиг бээр
	33	«Баштайгы рольдарывыс»	Кичээл-шии	Шиижиткен оюннарга киржир.	Уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, деткиир
	3ң	Чечен чогаал болгаш театр – өөредилгениң, кижизидилгениң чаңгыс кезээ	Кичээл – ажык чугаа	«Шии маадырларында онзагай овур-хевирлер», «Мээң ынак маадырым»	Чечен чогаал болгаш театр – өөредилгениң, кижизидилгениң чаңгыс кезээ дээрзин түңнеп чугаалаарынга уругларны киириштирер

8 класс «Чечен чогаал болгаш уран чурулга»

Кезек	Кичээл № ай-хүн	Тема	Кичээлдин хевир	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Башкының ажил-чорудулгазы
Кирилде кичээл (2 ш)	1	Чурумалдыг уран чүүл дугайында билиг. Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. Чурумалдыг уран чүүлдүн хевирлери.	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция-кичээл)	Живопись, графика, гравюра скульптура, керамика, фотография, видео, кино-чурук, дизайн, ус-шевер ажилдары, архитектура деп билиишкиннер болгаш Тыва республиканың билдингир чурукчулары дугайын билип алыр. Ол ышкаш сайзыраңгай үениң уран чуругла дугайын, тыва чоннун чаңчылчаан уран шевер ажилдарының хевирлери-биле таныжар.	Чурумалдыг уран чүүл дугайында билиг-биле база Тываның билдингир чурукчулары, оларның ажилдары-биле уругларны таныштырар.
	2	Тываның культуразының хөгжүлдезинин дугайында билиг. Чурукчулар Эвилелинин төрүттүнгени (1965 чыл) В.Ф. Демин, В.Л. Тас-оол, С.И. Феоктисов, Н.К. Рушев болгаш өскелер-даа.	Кичээл-таныжылга	Тываның культуразының хөгжүлдезинин дугайында ажылдаан эртем аждакчыларының ажил-чорудулгазы-биле кыска таныжар.	Уругларга Тываның культуразының болгаш интеллигенцияның төөгүзүнүн дугайын таныштырар.
«Уран чүүл кижини эки аажы-чаңга өөредир» (14 ш.)	3	Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран чүүлү болгаш чурукчу мергежилинин дугайында.	Кичээл-ужуражылга	Каасталга болгаш эт-херексел кылырының уран чүүлү Тывага эртеги үеден бээр сайзырап турган хевир дээрзин билип алыр. Профессионал чурукчу деп мергежилдин тывылганы болгаш совет үеде тургустунган ЧЭ дугайында билигни шингээди алыр	ЧЭ ажылының эге чылдары, сайзырап келгенин уругларга таныштырар. С..Ш. Саая болгаш өске-даа удуртукчулар болгаш чурукчулар дугайын кыска таныштырар.
	4	Ном графиказы. Маадырлыг тоолдар болгаш тыва номнарның чурук каасталгаларының ажилдары.	Чурук башкызы эрттирер.	Уран чурулгага хамааржыр «Графика» деп билигни	Уран чурулгага хамааржыр «Графика» деп

	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Алдай-Буучу», «Ары-Хаан».		шиңгээдип алып	билигни уругларга шиңгээтирер. Графиктиг чурулганы кылып турар авторлар дугайын уругларга таныштырар
5	Б.С. Дүпчүрнүң чогаадыкчы салым-чаяанының хөй талалы: скульптор, чурукчу, даш чонукчузу, хөгжүм херекселдер чазакчызы, бот тывынгыр композитор, чогаалчы.	Кичээл-таныжылга	Б.С. Дүпчүр Тыва Республиканың Улустуң чурукчузу дээрзин билип, кайгамчыктыг салым-чаяанныг чаңгыс чер-чурттуунун ажыл-херээ-биле делгем таныжар.	Б.С. Дүпчүрнүң чогаадыкчы салым-чаяанының хөй талалыын уругларга таныштырар
6	Чонар-даш уран чүүлү – тыва чоннун культуразының онзагай демдээ. Тываның билдингир даш чонукчулары.	Кичээл-байырлал	Чонар-даш уран чүүлү. Уран чүүлдүн бойдус-биле харылзаалы болгаш ажылдарның ужур-утказының онзагайын уруглар танып билип алып.	Чонар-даш урун чүүлүнүн дугайын уругларга таныштырар. Делгелгени организаптап кылып
7	Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суур – даш чонукчуларының чурту	Кичээл-өөрүшкү	Бай-Тайга кожууннун шевер саям-чаяанныг кижилернин ажыл-чорудулгазы-биле таныжар. Конспект кылып. Шинчилел ажылдарында белеткенер.	Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суур, сурагы даш чонукчуларының дугайында уругларга таныштырар. Делгелгени кылып
8	Тываның херээжен даш-чонукчулары. Л.Х. Иргит «Тываның орден-хавыяалыг херээженнери». Ийиги эге: Ус-шевер даш чонукчулары. Салым-чаяан салгал дамчыыр.	Кичээл-сайгарылга	Тываның херээжен даш-чонукчулары дугайында уруглар билип алып. Чогаалчы Л.Х. Иргиттин документалдыг чогаалында даянып, салым-чаяанныг кижилер дугайында делгем таныжар.	Чогаалчы Л.Х. Иргиттин чогаадыкчы ажыл-ижинге даянып, салым-чаяанныг херээженнер дугайында уругларга делгем таныштырар. Тываның херээжен даш-чонукчуларын ажылының онзагайын уругларга таныштырар
9	Фотограф – төөгүнүн херечизи. Тываның билдингир фотографтары. «Улуг өскерлишкinnerнин херечизи» В.П.	Кичээл-таныжылга	В.П. Ермолаевтин Кызыл хоорайның төөгүзүнүн дугайында чуруктары-биле	В.П. Ермолаевтин чогаадыкчы салым-чаяанын уругларга

		Ермолаевтиң Кызыл хоорай дугайында чуруктары.		таныжар.	таныштырар. Делгелге кылыр
10-11	Ажык чугаа: «Чурукчунуң болгаш хуулгаазын бийири». 2. «Чогаалчының хуулгаазын делегейи». Чурукчуларның болгаш чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга.	Кичээл-ужуражылга Практиктиг кичээлдер	Уруглар «чурукчу» деп мергежил-биле таныжар, «чогаалчы» болуру кандыг иш дээрзин билип алып. Дизайн, компьютерный дизайн деп билигни шингээдир. Уруглар дараазында билиглер-биле таныжар: чурукчу-живопись: холст, картон, самдыра, саазын, карандаштар, краскалар (масляные, акриловый, аквалрельный); чурукчу-скульптор: гипс, воск, гранит, металл; чурукчу-график: чаңгыс аай өң, өңнүг чурук, плакаттар, гравюрлар, чаңгыс аайлашкаа дээш оон өске; чурукчу-декоратор: декорация, театр каасталгазын тургузары, кино болгаш фото чуруктар кылыры; чурукчу-мультипликатор: кинотыргтылары, реклама кылыры, видеокөргүзүглер чогаадыры, саазынга чурууру, анимация, компьютерге чурууру. Чогаалчы кижиниң ажыл-амыдыралы-биле таныжып, боттарының сонуургалдары ёзуугаар чогаадыкчы ажылдарны кылып күүседир.	Уругларны чурукчу болгаш чогаалчы кижиниң делегейи-биле таныштырар. Кичээлге аалчыларны чалап, ажык чугааже уругларны, башкыларны болгаш ада-иени кириштирер	

	12	Хаяда чурумалдыг бижиктер. Оларның чечен чогаалдың болгаш уран чурулганың сайзыраарыңга салдары	Кичээл-беседа (кичээл-ужуражылга кылдыр эрттирип болур)	Тываның янзы-бүрү булуңнарында көжээ даштар, хаяда чурумалдыг бижиктер дугайында чугаага киржир. Тыва уран чүүлде: чогаалда, театрда эрте-бурунгу чогаалдарга даянган шии, ырылар, шүлүктөр дугайында билип алыр. Төөгүнүң үнелиг чүүлдеринге хумагалыг чоруурун шиңгээдир.	Хаяда чурумалдыг бижиктер. Оларның чечен чогаалдың болгаш уран чурулганың сайзыраарыңга салдарының дугайында уругларга таныштырар. Төөгүнүң үнелиг чүүлдеринге хумагалыг, хүндүткелдиг болурун кижизидер.
	13	Уран чурулга хевирлериниң ниитилелдиң үзел-бодалын деткириниң айтырыглары	Кичээл-кыйгырыг	Уруглар ада-чурт, төрөөн чер, чараш аажы-чаң, бойдус камгалалы, кадык чаагай амыдырал деп билиишкиннерни шиңгээдир, ук билиишкиннерниң уран чурулгага болгаш чечен чогаалга илереп кээрин сайгарып өөренир. Тываның төөгүзүнүң уран чүүлдүн хевирлеринде киргенин билип алыр	Кижилерниң хамааты хүлээлгезин, патриотчу туружун, чараш амыдыраарын билиринге, оларны сагып чурттаарыңга плакат-графика уран чурулганың болгаш кыйгы-шүлүктөрниң уджур-дузанын тайылбырлап, таныштырар. Чурук, плакат, линогравюр деп билиишкиннерни таныштырар
	14-15	Алдан-маадырларның төөгүзү уран чүүлдүн хевирлеринде	Кичээл-сайгарылга	Алдан-маадырларның төөгүзүнүң дугайында өөрөнгөн чогаалдарын сактып, ажык чугаага киржир. Маадырларга турскааткан чуруктар, тураскаалдар, шии, кино-чурук, чогаалдар дугайын бижип, конспектилээр.	Алдан-маадырларның төөгүзүнүң уран чүүлдүн хевирлеринде кирип турарын өөредир, үнелел бижиттирер. Шинчилел ажылыңга белеткээр. «Алдан-Маадыр. Өгбелерге тураскаал» болгаш өске-даа номнар-биле уругларны таныштырар.

16	Кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш чурукчулары	Кичээл-лекция	Чаңгыс аймак-сөөк чоннарның уран чүүлүнүн билдингир кижилеринин дугайында билип алыр. Кандыг-даа чон-биле эп-найыралдыг, сырый харылзаалыг чурттаарының ужур-утказын билип, чараш мөзү-шынарлыг чурттаарын сактып алыр.	Кожа-хелбээ Хакас болгаш Алтай чоннарның билдингир чогаалчылары болгаш чурукчуларының дугайын уругларга таныштырып, чугаалап бээр.
17	Надя Рушева – чырыш кынган сылдыс	Кичээл-сайгарылга	Е.Т. Танова “Иениң салым-хуузу”.	Делгелге кылыр
18	Тыва номнарының чурук каасталгазының дугайында билиг. Ш.М. Суваң, Н.Ш. Куулар, М.А. Күжүгет болгаш өскелерниң-даа номнарының чурук каасталгазы.	Кичээл-таныжылга	Тыва номнарының чурук каасталгазының дугайында билип алыр. Сюжет болгаш чурук деп билиишкинерни шингээдир. Бот-тускайлаң ажылдап өөренир.	С.А. Сарыг-оол «Бистин аалывыс», С.Б. Пюрбю «Мерген бичиилер, мелегей күчүттеннер», М.С. Эргеп «Ус-Кушкаш», Ш.М. Суваң «Хуулгаазын ак-Баштыг», Н.Ш. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда», М.А. Күжүгет «Анайжыгаш» деп номнарның чурук каасталгазын таныштырар.
19	Тыва культураның хөгжүлдезинге үлүүн кирип чоруур билдингир культура ажылдакчылары. Чурукчулар Н.К. Шалык болгаш Ш.У. Чурук.	Кичээл-сайгарылга	Чурукчулар Н.К. Шалык болгаш Ш.У. Чурук оларның тыва культураның хөгжүлдезинге кирип чоруур үлүүн билип алыр. Театрга декоративтиг каасталга дугайында «Хайыраан бот» болгаш өске-даа шиилерге даянып чугаалажыр.	Тыва культураның хөгжүлдезинге үлүүн кирип чоруур билдингир культура ажылдакчылары: Н.К. Шалык Ш.У. Чурук болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын уругларга таныштырар. Шиң чогаалын сценага тускай каасталга ёзугаар тургузар айтырыгларны сайгаржып өөрениринге

					чаңчыктырар.
20-21	Шиилерниң кино-чуруунуң көрүлдеси (шилилге-биле)	Кичээл-таныжылга	Хайыраан бот» болгаш өске-даа шиилерниң бижидилгезин коллективтиг көөр	Уругларга Хайыраан бот» болгаш өске-даа шиилерниң бижидилгезин көргүзөр	
22	Тыва улустуң эт-херексел кылырының уран чүүлү: чазаныры, хээлээри, даараныры, каастаары, шуткууру. Тыва литературада хээлер дугайында чогаалдар.	Кичээл-ажыдышкын	Тыва чоннуң хээлээр, чазаныр, даараар, каастаар, шуткуур ажыл-ижиниң уран чурулгада болгаш чогаалдарда канчаар илереп турарын деңней сайгарар.	Ч.М. Чап, А.Т. Бөлгүм-оолдуң «Тыва угулзалар, хээлер», В.С. Серен-оол, А.К. Үержаа, О.К. Саган-оолдуң чогаалдары-билке уругларны таныштырар	
23-24	Улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи чогаалдарда болгаш уран чурулгада	Практиктиг кичээл (дыңнадыглар кылыры)	Бот-тускайлаң, эжеш, ниити ажылдаанын түннээр	Уругларга бот-тускайлаң, эжеш, ниити ажылдаарын өөредир	
25	Портрет чуруурунуң онзагайы. Р.М. Балган – амгы үениң салым-чаяанныг тыва чурукчузу.	Кичээл-өөрүшкү	Амгы үениң салым-чаяанныг чурукчу Р.М. Балганның чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжар. Делгелгени көөр.	Чурукчу Р.М. Балганның чогаадыкчы ажыл-ижи-биле уругларга таныштырар	
26	Тыва чогаалчыларның портреттери, оларның ажыл-ижинге тураскааткан пособие, номнар. Ном «Тыва Республиканың чогаалчылары»	Кичээл-таныштырылга	Тыва чогаалчыларның портреттерин кылганын, оларның авторлары-биле таныжары	Тыва чогаалчыларның портреттерин уругларга таныштырар, чогаалдарга иллюстрациялар-биле таныштырар	
27	Компьютерлиг графика. Номнарның чурук каасталгазы-биле таныжылга. «Үш чүүл эртемниг оол», «Алдын-Кушкаш», «Инек-Сокпа»	Кичээл-демнежилге (кичээл-ужуражылга кылып болур)	Компьютерлиг графикага чуруурунуң аргалары-биле таныжар. Чуруурунга өөренир.	Уругларга сөзүглелдин кол тема, идеязын билип турарынга өөредир. Ужур-утказынга дүүштүр чурук чуруурунга белеткээр билип	
28	Уран чурулга	Практиктиг кичээл	Номчаан үзүндүгө азы дыңнаан, көргөн медээзинге дүүштүр сюжеттиг чурукту чуруур	Уругларның номчулгага сонуургалын деткиир, чечен чогаалдың аңгы-аңгы жанрларынга дүүшкен чогаалдарны баш бурунгаар белеткеп бээр	
29	Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи – тыва чоннуң төөгүзүнүң, культурлуг амыдыралының шыгжамыры	Лекция	Башкының таныштыралгазының дугайында конспект кылыр. Сайгарылгыг чугаага киржир	Уругларга Национал Музей дугайында медээни чугаалап, презентацияны	

				“Тыва литература болгаш уран чүүлдүн хевирлери” депконференцияга белеткенир	таныштырар
Билиг хынаарының кичээлдери (3 ш.)	30-31	Конференция «Тыва литература болгаш уран чүүлдүн хевирлери»	Кичээл-шинчилел	Бот-тускайлаң ажылдаар. Нийти ажык чугаага киржир.	Уругларны бот-тускайлаң ажылдаарыңга, ажылының түннелин үндүрүп өөрениринге чаңчыктырар.
	32	Хыналда ажыл. Тест / чогаадыкчы ажыл	Кичээл-хыналда ажыл	Чыл дургузунда өөренгенинге хыналда ажылды күүседир. Чогаадыкчы ажылды шилилгелиг күүседир (чурук чуруур, чогаадыг бижиир)	Уругларның билиин хынаар, сонуургалын деткиир. Бот-тускайлаң ажылдап өөренгенин хынаар
Түннел кичээлдер (2 ш.)	33	Ном-биле таныжылга. Р.Б. Ховалыг «Тыва үндезин хеп». Номнуң онзагайы болгаш өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказы	Кичээл-таныштырылга	Чаа ном-биле таныжып, сонуургаар. Тыва номнарны садып, чыып номчуур, өг-бүле билбиотеказын чыыр	Уругларны чаа ном-биле таныштырар. Номчулгага сундулуг болуруңга өөредир
	34	Ажык чугаа: Чурумалдыг уран чүүлдүн хевирлери болгаш тыва чогаалдың аразында сырый харылзаалы	Түннел кичээл	Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн хевирлери –уран чурулга аразында сырый холбаалыг, чаңгыс сорулга күүседип чоруур дээрзин түңнөп чугаалаар.	«Чогаалчы болгаш үе», «Чурукчу болгаш үе» деп темаларны холбап катаптаашкын кылыр байдалды уругларга тургузар. Чуртгун төөгүзү, чоннуң амыдыралының чурукчузу уран чүүл деп билгенин катаптадыр

9 класс «Чечен чогаал болгаш ырылар»

Кезек	Кичээл № ай-хүн	Тема	Кичээлдин хевири	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Башкының ажил чорудулгазы
«Музыка – чоннун сеткил-сагыжы болгай» (А. Чыргал-оол) (4 шак)	1	Кирилде кичээл. Чогаал болгаш аялга. Программаның уjur-утказы болгаш сорулгалары	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция-кичээл)	Башкының таныштырылгалыг беседазын дыңнаар	Программаның уjur-утказы болгаш сорулгаларын уругларга таныштырар
	2	Уран чүүлдүң хевирлеринде тема, идея, сюжеттер болгаш омур-хевирлер дугайында	Кичээл-лекция	Чогаал сөзүглели чогаалчының, чурукчунун, композиторнун номчукчу-биле аразында диалог, бодалдар солчуушкуну дээрзин билип, шингээди алыр. болгаш. Дыңнааның конспектилээр, сайгарылгалыг чугаага киржир	Уран чүүлдүң хевирлеринде ниити болгаш ылгалдыг чүүлдерин уругларга таныштырар. Улугларның делгем боданып, сайгарылгалыг чугаага киржир таарымчалыг байдалды тургузар.
	3	«Чечен чогаалда аялга» болгаш «аялгада чечен чогаал» деп билиишкин. Чогаадыкчы бодалдың төрүттүнери	Кичээл-таныжылга	Аялганың кижинин амыдыралынга салдарын илередип өөренир	Тыва чогаалчыларның ыры апарган шүлүктерин өөрениринин чугулазын уругларга таныштырар
	4	Тываның билдингир композиторлары. Чаа авторлар болгаш ырылар	Кичээл-ыры	Тываның билдингир композиторлары дугайында медээни дыңнаар, кожуунунда, суурунда салым-чаяанныг кижилер дугайын айтырып, сактып бижиир	Амгы үениң чогаалчылары болгаш ырыларын таныштырар
	5-6	Тыва чоннун амыдыралында ыры-шоор. Тыва кожамык. Оларның тывылган төөгүзү, тема болгаш күүселдезиниң аайы-биле онзагайлары.	Кичээл-сактышкын	Тыва чоннун амыдыралында ырының салдарын, оларның онзагайын билип алыр	«Тыва кожамык» деп ном-биле уругларны таныштырар. Ук номнун тайылбырлыг номчулгасын кылыр.
	7-8	Маадырлыг тоолдар, оларны ыдарының аяны.	Кичээл-тоол (көргүзүг)	Тоолдар ыдарының аянын дыңнаар, онзагайын	Тоолчулар дугайында билигни уругларга

Төөгү болгаш ырылар (6 ш.)	9	Көшкүн аймактарның база тываларның эрте-бурунгу төөгүзүндө ырылары. «Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шиилерде ырының онзагайы. Ниити ыр болган ария дугайында билиг	Кичээл-төөгү	тодарадып өөренир 732 чылдар үезиниң болуушкуннарын чураан «Култегин», «Кым сен, Субедей маадыр?» шиилер дугайында болгаш ында ырылар, шимчээшкиннерниң онзагайын уруглар билип алыр.	таныштырар Ыры уран чүүлүнге хамаарышкан теоретиктиг билиглерни уругларга таныштырар, бижиттирер
	10	Тыва литератураның төрүттүнүп эгелээн чылдары. В.Ш. Көк-оол «Хайыраан бот». Чаа амыдырал, чырыткылыг үелерже чүткүл илереткен ырылар	Кичээл-концерт	Шииде ырыларның сөстөриниң утказын сайгарар, аялгазын дыңнап, мотив дугайында ажык чугаага киржир.	В.Ш. Көк-оол «Хайыраан бот» деп шиизинде ырыларны уругларга таныштырар, ырлап өөредир
Тываның профессионал композиторлары (4 шак)	11	Профессионал болгаш бот-тывынгыр тыва композиторлар. Б.Чамбыт, А. Хоюгбан, Д.Керттик-оол, С.Базыр-оол, С.Бадыраа. «Саян» ансамблиниң репертуарындан ырылар	Кичээл-таныжылга	Профессионал болгаш бот-тывынгыр тыва композиторлар дугайында билигни шиңгээдир	Профессионал болгаш бот-тывынгыр тыва композиторларның ырыларын уругларга таныштырар
	12	А.Б. Чыргал-оол – бирги тыва профессионал композитор. Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы	Кичээл-таныжылга	Бирги тыва профессионал композитор А.Б. Чыргал-оолдуң чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжар	А.Б. Чыргал-оолдуң чогаадыкчы ажыл-ижи-биле уругларны таныштырар, чогаалдарының бижилгезин таныштырар
	13	Владимир Тока, Дамба Хүреш-оол болгаш өске-даа профессионал композиторларның чогаалдары	Кичээл-концерт	Владимир Тока, Дамба Хүреш-оол болгаш өске-даа композиторларның чогаалдарын дыңнаар	Шүлүк болгаш аялга деп темага концерт азы кичээл-ужуражылга белеткеп, уругларга таныштырар
	14	Тываның херээжен композиторлары. А.Йомужаптың ажыл-чорудулгазы.	Кичээл-ужуражылга	Тываның херээжен композиторлары-биле таныжар, оларның чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында презентацияны көөр	Тываның херээжен композиторларын уругларна таныштырар А.Г. Йомужаптың ырларын дыңнаар
	15	М.Н. Ооржак «Шүлүк болгаш аялга». Автор	Кичээл-таныжылга	М.Н. Ооржактың чогаадыкчы	Башкы, шүлүкчү,

Шүлүк болгаш ырылар (18 шак)		болгаш номнуң сорулгазының дугайында		ажыл-ижинге хамаарышкан делгелгени көөр	шинчилекчи М.Н. Ооржак дугайында медээни уругларга таныштырар
	16	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.Б. Пюрбю	Кичээл-сактыышкын	Чогаал болгаш аялга. Чогаалчының болгаш делегейи ыры-чогаалда	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	17	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.К. Тока	Кичээл-тураскаал	Чогаал болгаш аялга. Чогаалчының болгаш делегейи ыры-чогаалда, шиилерде	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	18	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С. А. Сарыг-оол «Чечен-биле Белекмаа»	Кичээл-сайгарылга	Ынакшыл темазының чырыттынганы. Хөйүнүң болгаш чаңгыстың сценазы. Монолог – сцена. Овур-хевирлерни, оларның иштики делегейин тургузарынга, ажыдарда музыканың дээштиг салдары.	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр. Либретто деп термин-биле таныштырары
	19	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. К-Э.К. Кудажы «Дидим салгын», «Россия моя, Тува моя», «Тарлашкын»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. К-Э.К. Кудажының чогаадкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр

20	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. М.Б. Кенин-Лопсан «Ыраажы-Хем», «Ынак чуртум – Тыва чуртум»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
21	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.С. Сүрүң-оол «Дыңна, Тыва», «Сеңээ алдар, Тыва Республика», Кара-кара карактар»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. С.С. Сүрүң-оолдун чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
22	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ю.Ш. Кюнзегеш «Азас хөлүм», «Мерген хемим», «Төрээн хемим эриинде»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ю.Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
23	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Е.Т. Танова «Агроном», «Ынакшыл» (романс), «Арбай-Хоор»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Е.Т. Танованың чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
24	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. А.А. Даржай «Дагларым», «Тыва өглер», «Юрты», «Авамга»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. А.А. Даржайның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин

					билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
25	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ч.Ч. Куулар «Аъдым», «Өпей ыры», «Доозукчулар вальзы»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ч.Ч. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ч.Ч. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
26	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Э.Б. Мижит Күльтегинниң кыйгызы», «Кызыл, Кызыл», «Чодураалар»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
27	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Н.Ш. Куулар «Даңгына», «Тыва»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Н.Ш. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Н.Ш. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
28	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ш.М. Суваң «Оглум чазы», «Дуруяа»	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ш.М. Суваңның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. Ш.М. Суваңның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр
29	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. З. А. Намзырай «Шончалайым», «Эглип келир куштарым», М.А. Күжүгет, «Барыын-Хемчик чуртумну», «Хем-	Кичээл-өөрүшкү	Тываның улустуң чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. М.А. Күжүгеттиң,	Тываның улустуң херээжен чогаалчыларының ыры апарган шүлүктери. М.А. Күжүгеттиң,	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарыңга уругларны белеткээр

		Белдири»		З.А. Намзырайның чогаадькчы намдары-биле таныжылга, ырыларын дыңнаар	тодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	30	Аялга бижиир чогаалчылар. В.Ш. Көк-оол «Байлак чуртум», А.Ч. Тамба-Сүрүң «Шеми бажы», К.Ч. Тоюн «Авай», Т.Т. Кызыл-оол «Чаашкын»	Кичээл-өөрүшкү	Аялга бижиир чогаалчылар, оларның ырылары-биле таныжылга	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	31	Бичиилерге болгаш улугларга тааланчыг ырылар. Уруглар чогаалчылары Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-Күскениң ырылары	Кичээл-өөрүшкү	Л.Б. Чадамба, Ч.К. Кара-Күске оларның уругларга бижээн чогаалдыры болгаш ырыларын дыңнаар	Ырының аялгазының болгаш сөзүнүң авторларын дыңнакчы, номчукчу-даа кижитодаргай сактып, чогаал болгаш ыры делегейин билип чурттаарынга уругларны белеткээр
	32	Шинчилел ажыл. Чогаалдың болгаш аялганың бижиириниң онзагайлары	Кичээл-өөрүшкү	“Чогаал болгаш шинчилел ажылы” деп шинчилел ажылдарының дугайында лекцияны дыңнаар	Тыва чогаалда болгаш тыва уран чүүлүндешинчилел ажылдарының делгелгезин организаастаар, уругларга таныштырар
Амгы үениң ырылары (2 шак)	33	Мөөрей: «Кожамыкка кончуг-ла мен». Чер-черлер дугайында ырылар	Кичээл-мөөрей	Өөрөнгени ырылар мөөрейинге киржир	Уругларның ырлаар салым-чаяанын деткиир
	34	Түңнел ажык чугаа: Амгы тыва шүлүк чогаалының болгаш ыры уран чүүлүнүң сайзыралы	Кичээл-түңнел	Чогаалчылар болгаш композиторларның демниг ажылының дугайын түңнээр чугаага киржир. Эрткен болгаш амгы үениң деңнелиниң сайгарылгазын кылыр	Амгы тыва шүлүк чогаалының болгаш ырыларның темалары, чедимчелиг болгаш чедимче чок талаларын түңнээринге таарымчалыг байдалды тургузар

7. БИЛИГ ХЫНААРЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Класстан дашкаар ажыл-чорудулгага темаларны өөренип эрткен соонда, билиг хынап түңнээр ажылдар кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, *тодаргай үеде* хыналда ажылдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төңчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажылдарны чорудары. Билиг хынаарының негелделеринге доктаал-саавырларга даяныр.

5-тен 9-ку класска чедир аас, бижимел күүседир онаалгалар, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарар, чогаадыкчы ажылдарны кылыртыры, төлевил, шинчилел ажылдары башкыларның шилилгези-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажыл өөреникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төңчүзүндө түңнел ажылдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуң тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажылдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг), төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры бооп болур.

Түңнел хыналда ажылдар чыл төңчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының *азы* эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдуң төңчүзүндө темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевири хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдуң азы чыл төңчүзүндө* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды урун чүүлдүң хевирлери-биле холбап, эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аянныг номчулга;
- айтырыгга долу харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) аас чогаалы болгаш уран чүүлдүң хевирлерин холбаштырып сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- шииде, чурукта литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чурукту чогаадып чурууру;
- чогаалды (үзүндүнү) шиижидип ойнаары дээш оон-даа өске ажылдар.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрөнгөн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаадыг бижири;
- чурук чурууру;
- ырлаары, аянның номчулганы күүседери;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди уран чүүлдүң хевирлери-биле холбап, эдерти чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга, көргөн шиизинге, чуруунга, дыңнаан ырларынга үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;
- бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры, чурук чурууру, ырлаары, сценажыткан көргүзүткө киржири...);
- шээжи-биле өөрөнгөн турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;
- тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шиңгээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;
- хыналда айтырыглар;
- төлевилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;
- компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Чогаадыг хынаарының негелделери

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

- бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;
- теманы долу чырыткан;
- чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага кириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;
- бижимел ажылдың кезектер аразында харылзаалы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

- сөс курлавыры байлак;
- бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;
- илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

- өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

8. ПРОГРАММАНЫҢ БОТТАНДЫРАП ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ АЙТЫРЫГЛАР

Программаны боттандырырга библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словарьы, аас чогаал словарьы болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарына болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларына аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредилгиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадырды» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннун Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннун Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскен-төрөөн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрөөн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрээн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөрөдилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянның номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредери. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижирииниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. – 102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумаак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүң демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееврейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук.

- проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.
5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.
 6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.
 7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
 8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
 9. Күлтегин: Мөңге даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статья на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюрск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
 10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
 11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
 12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
 13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
 14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.
 15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейнин хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.
 16. Мижит Л. С. Триадиные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.
 17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.
 18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
 19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
 20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
 21. Тогуи-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуи-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.

22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.
34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др.– Л.: Наука, 1969. – 676 с.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.
4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.
5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.
6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.
7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.
8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.
9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.
11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.
12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.
13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.
14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.
15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).
2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www.ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).

17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

Тайылбыр.

1. Элективтиг курсту чорударынга методиктиг удуртулганы Российжи электроннуг школа (РЭШ, <https://fg.resn.edu.ru/>), ФГБНУ ИСРО РАО (<http://skiv.instrao.ru/>) портал, «Просвещение» ном үндүрер черниң электроннуг өөредиглиг курлавырында (<https://media.prosv.ru/func/>) болгаш оон-даа өске башкыларга болгаш өөреникчилерге кылдырган материалдарны ажыглаар.

2. Тыва Республиканың өөредилге черлериниң 5-9 класстарынга эрттирерин сүмелээн «Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» деп аттыг кичээлден дашкаар чижек өөредилге программаны Тыва Республиканың өөредилге яамызының КБЭЧ «Национал школа хөгжүдөр институттуң» тыва филология лабораториязының улуг методизи Л.Х.Ооржак ажылдап кылган.